

Tai' Hariya Bhashya tika

१५७६२४

तैजिरीयभाष्यटीका आनंदगिरिप्रणीता प्रारभ्यते

890

श्रीगणेशाय नमः। यत्प्रकाशसुखमिन्नयन्त्रेण प्रकाशितं। विद्यतं ब्रह्मणे ब्रह्मतत्त्वा मादृश्ये निर्भयं। यजुर्वेदशाखा मेदते तिसरीयकोपनिषदं व्याचिरव्यासु
 र्भगवान् भाष्यकारस्तत्प्रतिपाद्यं ब्रह्मजगज्जन्मादिकारणत्वेन तदस्य लक्षणेन मंदमतीन्प्रतिसामान्येनोपलक्षितं सत्यज्ञानादिना च स्वरूपलक्षणेन विशेष
 तो विनिश्चितं नमस्काररूपेण संक्षेपतो दर्शयति। यस्माज्ज्ञातमिति। निमित्तोपादानत्वयोः पंचम्याः साधारण्यादुभयविधमधिकारणत्वमिह विवक्षितं कार्यवि
 लयस्य प्रकृतावेव नियतत्वात् विशेषतः प्रकृतित्वमाह। यस्मिन्नेव चेति कार्यधारणस्य निमित्तेऽपि धर्मादो प्रसिद्धत्वात् साधारणकारणत्वमाह। येनेति। ज्ञाना
 त्मन इति स्वरूपलक्षण सूचनं। गुरुभक्तेर्विद्याप्राप्ता वंतरंगसाधानत्वं व्यापयितुं गुरुत्वात्प्राप्तमिति। येनेति। पदानि च वाक्यानि च प्रमाणा चानुमानादितद्वि
 चनेन व्याख्याता इत्यर्थः। विकीर्षितं निर्दिशति। ते तिसरीयकेति। व्युत्पन्नस्य पदेभ्य एव पदार्थस्मृति संभवात् पदस्मारितपदार्थानां संसर्गस्यैव वाक्यार्थत्वा
 त्सर्वकारणोपनिषत्तात्पर्यस्य निरूपितत्वाच्च व्यर्थः। एष कृत्वा व्याख्यानं भद्रत्याशं कथाह। विष्यत्यर्थेति। मंदमतीनां स्वतएव विशेषपदार्थस्मरणसंभ
 वादुपनिषद्गतानिःशेषपदार्थानां निःसंशयं ज्ञानेये रोचयंतै तेषां मुपकारोऽयत्यर्थः। कर्मविचारेणोपोपनिषदोक्तार्थत्वादुपनिषत्प्रयोजनस्य निःश्रे
 यसस्य कर्मभ्य एव संभवात् एष कृत्वा व्याख्यानं भद्रत्याशं कामपनेतुं कर्मकांडार्थमाह। नित्यानीति। अथातो धर्मजिज्ञासेति जैमिनिना धर्मग्रह
 णेन सिद्धवस्तुविचारस्य पयुर्दस्तत्वाच्चोपनिषदोक्तार्थत्वमित्यर्थः। तानि कर्माणि संवित्तदुरितक्षयार्थानि धर्मेण पापमपमृदतीति श्रुतेर्न निःश्रे
 यसार्थो निस्वर्गकामः पशुकाम इति वनोक्षकामोदः कुर्यादित्यश्रवणततः संसार एव कर्मणां फलमित्यर्थः। कर्मकांडार्थमुक्त्वा तत्रो विचारितमुपनिष
 न केवलं जीवतो वश्यकर्तव्या न्यधिगतानि फलार्थिनां काम्यानि च न तान्यपि निःश्रेयसार्थानि १

दर्शमाहात्म्यमीमिति। कर्मणोपादानेनुष्ठानेयोहेतुस्तन्निवृत्त्यर्थं ब्रह्मविद्यास्मिन् ग्रंथे प्रारम्भतेऽतः सनिदानकर्मोन्मूलनार्थत्वादुपनिषदः कर्मकांडविरुद्धार्थत्वा
 न्नगतार्थत्वमित्यर्थः। कर्मोन्मूलने हेतुर्नियोगस्तस्य प्रमाणसिद्धत्वात्तन्मविद्यया विरोध इत्याशङ्क्याह। कर्म हेतुरिति। अस्मिन्साधनमित्येतावत्शास्त्रेण बोध्यते। यस्य
 तत्राभिलाषः सतत्र प्रवर्तते कामत एवातो न नियोगस्य प्रवर्तकत्वसंभावनापीत्यर्थः। सतिका मे प्रवृत्तिरेव्युक्तः कामाभावेन प्रवृत्तिरिति व्यतिरेकमाह। अतः अभिल
 षितविषयप्राप्तिः कामनिवृत्ते हेतुर्न विधोतः कर्महेतुपरिहाराय विद्यारंभ इत्याशङ्क्याह। आत्मकामत्वेति। कामितविषयप्राप्त्या कामस्योत्कलिकोपशममात्रं न तु
 दः पुनर्निषयाकांक्षादर्शनादाप्तकामतापि निरंकुशत्वेव वस्तुनान्यततोस्तीत्येवंरूपात्मकामत्वे सति भवति काममित्येतावत्साधनो ह्यद्वयानंदरूपमजाननेव व्यति
 रिक्तविषयं पश्यन् कामयते। ततः कामस्यात्माविद्यामूलत्वादात्मविद्येव तन्निवृत्तिहेतुरित्यर्थः। भवत्वात्कामविरोधिनी कर्महेतुपरिहाराय ब्रह्मविद्या प्रसूयते इति कथमु
 क्तं तत्राह। आत्मेति। आनंदमयं परमात्मानमादाय श्रुतिरुदाहृता। एवतावत्कर्मकांडेनागतार्थत्वात्कर्मभ्यो संभाव्यमाननिश्चयसंप्रयोजनवत्त्वाच्चोपनिषदो व्याख्यारं
 भं संभाव्यपुनरारंभवादिनोभिप्रायमुद्भावयति। काम्यप्रतिषिद्धयोरिति। आत्यंतिका गामिशरीरानुत्पादे स्वरूपावस्थानं निःश्रेयसंशरीरानुत्पादश्च हेतुत्वाभावादे
 वसेत्यति किं ज्ञानार्थोपनिषदारंभेणेत्यर्थः। मतांतरमाह। अथवेति। यदेव स्वर्गसाधनं ज्योतिषे। मादितदेव मोक्षसाधनं निरतिशयप्रीतेः स्वर्गपदार्थस्य मोक्षादन्य
 त्रा संभवात् सति शरीरे केशस्याविश्यंभावादित्यर्थः। आद्यं मतं प्रत्याह। नेत्यादिना। यद्यपि वर्तमाने देहे काम्यप्रतिषिद्धं च नारभेत मुमुक्षुस्तथापि संवितस्यानेकस्य सं
 भवान् हेत्वभावे सिद्ध इत्यर्थः। प्रायोगेनाभिव्यक्तानि सर्वाण्येव कर्माणि संभूयेकं शरीरमारभते। तत्र सर्वेषामुपभोगे नैक्षया संभवात् प्रायणस्य सर्वाभिव्यजनकत्वे
 श्रुतित्वात्संवितं कर्मनस्तीति शंका निराकरणं भावेति विदुः फलानीति स्वर्गनिरूपकत्वान्नाप्येति श्रुतब्रह्महत्यादौ नामेकस्मिन् देहे भोगेन

य
 विद्या

प्रमाणभावाद्बलवताप्रतिबद्धस्य दुर्बलस्यावस्थानं संभवतीत्यर्थः। संभावना मात्रमेतत्तत्र प्रमाणमस्तीत्याशङ्क्याह। कर्मशेषेति। प्रेत्यस्वकर्मफलमनुभूयततः शेषे
 रणजन्मप्रतिपद्यत इति स्वर्गादवरोहतां कर्मशेषसद्भावं दर्शयतीत्यर्थः। संचितकर्मसद्भावं मंगीकृत्य देहांतरं भोजनं भविष्यतीत्याह। इत्येति। एतद्भावात्तानां सिद्धांतवि
 रुद्धमित्याह। नेति। मुमुक्षुरणानुष्ठितस्य नित्यादेः संचितकर्मक्षयार्थत्वाभ्युपगमेऽपि नाभिमतसिद्धिरित्याह। यदि नामेति। यच्चोक्तं मुमुक्षुकाम्यानि वर्जयेदिति त
 दप्यसति विवेकवत्त्वे दुर्घटं सति मूलाजाने कामोद्भवस्य दुर्निवारत्वादित्याह। न च कर्महेतुनामिति। ननु कामोनाज्ञानमूल आत्मविदामपि कामदर्शनादित्यत आह।
 स्वात्मनि चेति। सर्वमात्मेति पश्यतो तत्त्वतो विषयाभावादेव कामानुपपत्तिरशनादि प्रवृत्तिनिमित्तं तु कामाभास एव वास्तवाभिनिवेशाभावादित्यर्थः। तेषामप्य
 विरादिमार्गेण ब्रह्मप्राप्तिकामनास्तीति नाशं कनीयमित्याह। स्वयंचेति। यच्चोक्तं मकराणि निमित्तप्रत्यवायपरिहारार्थं निमित्तानीति तत्राह। नित्यानांचेति।
 आगमिदुःखं प्रत्यवाय उच्यते तस्य भावरूपस्य नाभावो निमित्तपापः पापेनेति श्रुतेर्निषिद्धाचरणनिमित्तकत्वादुःखस्येत्यर्थः। अकुर्वन्विहितं कर्म निंदितं च समाचरन्
 प्रसंजंश्चैद्विद्यार्थेषु नरः पतनमृच्छतीति शतप्रत्ययादकरणस्यापि निमित्तत्वमवगतमित्याशङ्क्याह। अतः पूर्वति। यदियथावन्नित्येनेमिन्निकानुष्ठानमभविष्यत्
 दासंचितदुरितक्षयो भविष्यन्नचायं विहितमकार्षीदतः प्रत्यवायी भविष्यतीति शिष्टेर्लक्ष्यते। यथा विचिकित्सन् श्रोत्रिय इति ततः शतप्रत्ययस्यान्यथाप्युपपन्नत्वान्न
 तद्वलादकरणस्य हेतुत्वमवगतं शक्यत इत्यर्थः। ननु लक्षणहेत्वोः क्रियाया इति शतप्रत्ययस्योभयत्र विधाने सति किमिति हेतुत्वमेव न गृह्यते तत्राह। अन्येति।
 भावरूपस्य कार्यस्य भावरूपकारणमिति प्रत्यक्षादिभिरवधारितं शतप्रत्ययादभावस्य हेतुत्वाभिधाने सर्वप्रमाणविरोधः स्यादित्यर्थः। ननु त्वयाप्यक रणस्य प्रत्य

लेपकालस्य ह्युत्तितापातः प्रमाभावत्वमपि चान्यथा सिद्धमिति सुकृतत्वालोके यस्मादकरणम्

वायलक्षकत्वमिष्टं भोदेष्वनुपलभस्याभावप्रमितिहेतुत्वमिष्यते। तार्किकैश्च प्रतिबंधकाभावस्य तत्प्रागर्भवस्य च तत्कार्यव्यवस्थापकत्वमिष्यते तत्कथंभावस्यैव कार
णत्वं तदुक्तं भावो यथा तथा भावः कारणं कार्यवन्मत इति उच्यते। अस्माभिस्तदभावस्य स्वरूपेण कारणत्वं नैष्टं। किंतु जातस्य प्रत्यवायगमकत्वमिष्टं न च रूपेण प्रत्यवायज तेन
न कत्वमिष्यते। नित्याकारणज्ञाने प्रत्यवायाभावप्रमाणत्वं भादानामपि च केषांचित् जातस्य योग्यानुपलभस्याभावप्रमितिहेतुत्वं सत्प्रातु प्रमितिहेतुत्वं भावप्रमायाः प्रत्यक्ष
त्वापातः तार्किकाणामपि प्रतिबंधकाभावस्य कारणत्वं न्योन्याश्रयत्वप्रसंगान्न प्रामाणिकत्वे प्रागर्भवस्यापि जातस्य रूपेण जन्मशीपकत्वमेव यस्मादिदं प्रादुर्भासी तस्मादिदानीं जा
तमिति न तु जनकत्वं प्रागर्भवस्यापि नियतप्राभाविन्येन कारणनिमित्तप्रत्यवायपरिहारार्थं न नित्यं कर्म किंतु कर्मणापि तल्लोकः सर्व एते पुण्यलोका भवन्तीति श्रुतेः पितृलो
कप्राप्तिः फले तस्मान्न यथोक्तचरितस्य शरीराद्युत्पाद इत्येव हेतु इति। द्वितीयमतमनूयैदं दृश्यते। यद्येकमिदं विद्यासहितेनापि कर्मणारभ्य श्रेयो साक्षात् ह्यनित्य एव
तत्कृतं केतदनित्यमिति व्याप्तिप्रदर्शनादित्युक्तं तत्र व्याप्तिर्भंगमन्वानः शंकेते। यद्विदुर्नैष्टमिति। यद्वावरूपं कार्ये तदनित्यमिति व्याप्तिस्तव च मोक्षस्य निरतिशयप्रीतिर्भावत्वा
दनित्यत्वं स्यादेवेत्यर्थः प्रध्वंसाभावस्य कार्यत्वमभ्युपगम्य यत्प्रध्वंसातिरिक्तं कार्ये तदनित्यमिति व्याप्तिर्व्याख्याता परमार्थे तत्प्रध्वंसस्य कार्यत्वमपि नास्तीत्याह। प्रध्वंसेति।
जन्याश्रयत्वं तावत्प्रध्वंसस्य न कार्यत्वं जनेनैरुक्ते भावविकारत्वाभ्युपगमान्नापि प्रागसतः सत्तासमवायादिलक्षणं तदनभ्युपगमान्नाप्युत्तरकालयोगः कालेन संब
धाभावादवच्छेद्यावच्छेदकभावस्य संबधातरमूलकत्वदर्शनादुत्तरकालस्य प्रध्वंसावच्छेदकत्वं स्वभावश्चेदन्यावच्छेदकत्वं स्वभावो न स्यात्तस्मादभावस्य निर्विशेषत्वात् कार्य
त्वकल्पनामात्रपरमिति भावः। किंचाभावस्य भावनिषेधमात्रस्वभावत्वाद्वावविरोधित्वाच्च न भावरूपो धर्मः संभवतीत्याह। न च भावश्चतुर्विधस्तत्रा नित्यः प्रागभा
वः प्रध्वंसादयस्तु नित्यास्ततः कथं निर्विशेषत्वमित्याशंक्याह। यथाहीति। विधिप्रत्ययैकाकारत्वादेक एव भावो यथावच्छेदकभेदाद्भिन्न इव प्रकाशतत्तत्पानिषेधप्रत्य

यत्पेकाकारत्वादेक एवाभावो वृद्धेदकमेदादिन्न इव प्रकाशते जायते नश्यति चेति क्रियायोगात्संख्या गुणयोगाद्व्यवद्विकल्पिते न तु तत्त्वतः सविशेष इत्यर्थः। इतश्च न तत्त्वतः स
 विशेष इत्याह नहीति विशेषणं हि विशेष्या न्वयि प्रसिद्धं प्रतियोगिना च विशेषणेन नाभावस्य सहभावोक्तिघट प्रध्वंसस्य नित्यत्वे घटस्यापि नित्यत्वप्रसंगात् घटसहभावित्वे च त
 दभावत्वव्याघाताद्भावभावयोः सहानवस्थानविरोधाभ्युपगमात्ततः प्रतियोगिविशेषाभावोक्तविशेषकार्यत्वादधर्मवानिति भ्रममात्रमित्यर्थः। एवं प्रध्वंसदृष्टेतेन शक्तितेनित्य
 त्वपरिहृत्य प्रकारेण शक्यनिषेधति। विद्याकर्मत्यादिना विद्याकर्मणोः कर्तृनित्यइति साधनसातत्यात्साध्यसातत्येनवाच्यकर्तृत्वस्यानुपरमेनिर्भोक्षप्रसंगादुपरमे च साधनसात
 त्याभावोक्तस्य विच्छिन्निः स्यादित्यर्थः। यस्मान्निःश्रेयसब्रह्मज्ञानं विना दुःप्रापं न स्मादित्युपसंहारः। ब्रह्मविद्याया मुपनिषत् शब्दप्रसिद्धिरपि विद्याया एव निःश्रेयससाधनत्वे
 प्रमाणमित्याह। उपनिषदिति। निशातना छिथिलीकरणदित्यर्थः। अस्या विद्यायां निमित्तभूतायां परंश्रेयो ब्रह्मजीवस्योपनिषत्समात्मतयोपस्थितं भवतीत्यर्थः। एवमुपनिष
 दो व्याख्या रंभं संभाव्य प्रतिपदं व्याख्यामारभते। सुखमित्यादिना शंभो भवत्विति सुखकृद्वैलित्यर्थः। अध्यात्मप्राणकरणभिमानिनी नो देवतानां सुखरुत्वं किमिति प्रार्थ्यते
 आह। तसु हेति। अवर्णं गुरुपादोपसर्पणपूर्वकं वेदा नानातात्पर्यावधारणं धारणं श्रुतस्याप्यविस्मरणं उपयोगः शिष्यभ्यो निवेदनं। अन्यद्वल्लवायुश्चान्यइति नाशं कर्तुमिति याह।
 २४ परोक्षेति ब्रह्मण इति परोक्षेण स ब्रह्मत्यादित्या चक्षतेति श्रुतेः। वायुशब्देन च प्रत्यक्षतया निर्देशः प्राणस्य प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः। यद्यपि सूत्रात्मरूपेण वायुः परोक्षस्तथाप्याध्यात्मिकप्रा
 णरूपेण ब्रह्मशब्दोच्यतेपि अपरोक्षत्वमित्याह। किंचेति। बाह्यं चक्षुरादिरूपदर्शनाद्यनुमेयत्वाद्यवहितं प्राणस्त्ववधानेन साक्षिवेद्यः संनिहितश्च भोक्तुरिति चक्षुराद्यपेक्षया
 प्रत्यक्षइत्यर्थः। बृंहणं ब्रह्मप्राणकृतेन ह्यशनादिना शरीरादेर्बृंहणं प्रसिद्धमित्यर्थः। यथा देवारिकं कश्चिद्राजदिदृक्षुराहा त्वमेव राजेति तथा हृदस्य ब्रह्मणो द्वारं प्राणो
 दैब्रह्मदिदृक्षुर्मुमुक्षुराह त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मवदिष्यामीति ब्रह्मवद्वनक्रिया प्राणदेवतास्तुत्यर्थस्तुत्यंतरमाह। न तमित्यादिना यतोपरमइति स्वरोष्मं व्यंजनप्रमादोमाभ

दस्यथाविवक्षितार्थसिद्धिरेव न स्यात्तदुक्तं मंत्रोहीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तत्पर्यमाह सवाक् वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतो पराधात इति। **नक्षत्रा**
 मितिलक्षणाशास्त्रं ऋतुरवाणामूह्योद्भूयशानां तालुइत्यादितस्यान्यत्रेव सिद्धत्वादिकर्मव्युत्पत्तिरेव शिक्षाशब्दस्य ग्राह्यो न क्षिडः ख्यात्रवालिटीति सूत्रेण ख्यात्रादि
 षोडशस्य तस्यैवं रूपं नखा प्रकथन इत्यस्य तस्य सोपसर्गस्य प्रयोगानभिधानादित्यर्थः। संहिता वर्णानां सनिकर्षस्तद्विषयमुपासनं प्रथमं कथ्यत इत्याह। **अधुनेति**। संहिता
 नाच्च स्वशाखासंहितैव ग्राह्याशं नो मित्र इत्याद्याशीर्वादः कृत्स्नोपनिषद्वेषः संहितोपनिषद्वेषमाशीर्वादांतरमाह। **तत्रेति**। वस्तूपासनं हित्वा प्रथमतः शब्दोपासनविधाने
 हेतुरतः शब्देनोक्त इत्याह। **यतो** त्वर्थे **मिति**। पंचस्वितिसप्तमीतृतीयार्थे विपरितोयो अधिकरणशब्दे विषयपर्यायः पंचभिपदार्थे विशेषितं ज्ञानं वर्णेषु कर्तव्यं यथाविष्ट
 दर्शनं प्रतिमायामित्यर्थः। **लोकेषु** धीतिलोकानधिकृत्योपादायध्येयत्वेनेत्यर्थः। **विद्या** शब्दे विद्याप्रतिबद्धाचार्यो दिविवक्षितस्तथैव प्रजाशब्देन प्रजाप्रतिबद्धः पित्रादि विवक्षितं न
 तत्र अध्यात्ममित्यात्मानोक्तारमधिकृत्य यद्वर्तते जिह्वादितद्विवक्षितं सर्वत्र तत्तदभिमानिनी देवतैव ग्राह्या न्यस्योपास्यत्वा संभवादिति विधिशेषमर्थवादमाह। **एता इति**
 संहितोपनिषदः कर्तव्या इत्युत्पत्तिविधिरुक्तः कथं कर्तव्या इत्याकांक्षायां विनियोगविधिमाह। **अथ तासां मित्यादि** कर्तुरेकत्वादनुष्ठेयानो बहुतादवश्यं भाविनिक्रमे वि
 शेषनियमार्था अथ शब्दाह दयस्यामेव द्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षस इति वत् **उप** प्रदर्श्यते परमृश्यंते धिकारविधिप्रदर्शनाय यथादर्शोदयः षड्भागाः समुच्चिताः फलसा
 धनमधिकारांशेनाभेदात्तथापंचोपनिषदः समुच्चिताः प्रजादिफलकामस्यानुष्ठेया इत्याह। **कश्चिदि** **त्यादि** फलकामिनानुष्ठीयमानं संहितोपासनं कामितफलाय
 भवति। फलानभिधिना नानुष्ठीयमानं ब्रह्मविद्यार्थं भवति मेधाहीनेन ब्रह्मरणा वरातुमशक्यत्वा न्येधाकामस्य जपोपि ब्रह्मविद्यार्थं भवति श्रीविहीनेन सत्त्वशुद्ध्यर्थयागा
 यनुष्ठानं शक्यत इति श्रीकामस्य होमोपि परंपरया ब्रह्मविद्योपयोगीति महातात्पर्यं विद्यासंनिधिसमाप्ता नाना सर्वत्र द्रष्टव्या अवातरतात्पर्यमभिप्रेत्याह। **उदसामि**

सं

ने

दिनासंबभवेति जन्मवाचके पदेष्वयमारे किमिति प्रजापतिर्लोकानभ्यतपदित्यादिभ्युत्पन्नानुसारेण श्वेत्वेन प्रतिमानं व्याख्यायते तत्राह नहीति पुस्तकविपरिणाम इति भूमासमि
 ल्युतमपुरुषस्य प्रकृतस्य प्रथमपुरुषत्वेन परिणामः कर्तव्य इत्यर्थः। अत्रेति न शब्दप्रतिप्रार्थना कथं कथं चंद्रशब्देनाभिधानमित्याशंक्य ब्रह्माभेदविवक्षयेत्यभिप्रेत्याह। ब्रह्मण इति
 ब्रह्माभेदेन प्रार्थितदाने समर्थश्चेदकारः किमिति सर्वेर्नोपास्यत इत्याशंक्याह। मेधयेति लौकिकप्रजयेति शालग्रामादिषु देवताबुध्येत्यर्थः। नेतेत्यादिमृग्ये ब्राह्मणोत्पन्न
 त्यात् वसुनि कासे वस आध्यादने इति धातुद्वयादुत्पत्त्यपः शीलेये वसुर्वसनशीलः पराध्यादनशीलो वा वसुरतिशयेन वसुर्वसीयांस्तस्माद्वसीयस ईलोपश्चोदसः वसुमान्वावसु
 रादेन लक्ष्यत इत्यभिप्रेत्याह। वसुमत्तरादिति। एवोक्तस्य प्रार्थनस्य प्रयोजनमाह। किंवेति। यदुक्तं ब्रह्मचारिणो मामायांत्विति तत्र दृष्टान्तमाह। यथेति। वृत्तानुवादपूर्वकमुत्तरानुवा
 कस्य संबंधमाह। संहिताविषयमित्यादिना व्याहृतीनां श्रद्धानुवृत्तत्वात् तत्परित्यागेनोपदिश्यमानं ब्रह्मन बुद्धिमारोहे इति। ततो व्याहृतिशरीरे हरणपगर्भाख्य ब्रह्मातर्हृदये ध्येयत्वे
 नोपदिश्यत इत्यर्थः। मह इति व्याहृतावंगिब्रह्मदृष्टिः कर्तव्या तत्र किं साम्यमित्यत आह। मह इति। यथा देवदत्तस्य पादादीन्यानि मध्यभागश्चो गी इतरेषां मंगानां मात्मा कथ्यते च
 पकत्वात् तथा महो व्याहृतिर्हरणपगर्भस्य ब्रह्मणो मध्यभागश्चात्मेति कल्प्यते इतराश्च व्याहृतयः पादाद्यवयवत्वेन कल्प्यन्ते प्रथमं व्याहृतिः पादो द्वितीया हृत्तीया शिर इत्यर्थः। वा ५
 व्याहृत्यवयवंब्रह्मोपासीतेत्युत्पत्तिविधिरुक्तः। इदानीं मंगविशेषविधिः कथ्यते। भूरिति वा अयं लोक इत्यादिना। तत्रैकेका व्याहृतिश्चतुःप्रकारावंगंत्येति तात्पर्यमहो अयं
 लोक इत्यादिना। एकैका व्याहृत्यो यदा चतुःप्रकाराश्चिंत्यन्ते तदा षोडशकलः पुरुष उपसितो भवतीत्यभिप्रेत्य संक्षेपमाह। एता इति। सर्वे दब्रजेति ब्रह्मवेदनं फलत्वेन न सं
 कीर्त्यते अधिकारविधिवाक्ये किंतु वक्ष्यमाणानुवाकेनास्मिन्नेव ब्रह्मोपासने गुणविधानं भविष्यतीति सूचयितुमित्याह। तद्विशेषविवक्षुतादित्यादिना यदि व्याहृत्य
 वयवमेव ब्रह्मोत्तरत्रोपास्यते देवोपासकस्य प्रथमव्याहृत्यात्मकेनोपप्रतिष्ठाभिधानं घटते तस्माद्व्याहृत्यात्मकदेवताप्राप्त्यभिधानमुपासकत्वे लिंगमाह। लिंगा ९

चेति किंचैकत्र प्रधानविद्याविधिपरत्र गुणविधिरित्येवमनुवाकभेदे चरितार्थे नानन्यथा सिद्धं भेदकं प्रमाणमुपलभ्यत इत्याह विधायकाभावाच्चेति विधायक इति भिन्नवि
 द्याको धक इत्यर्थः तदुपलभ्यत्वादि तज्ज्ञानाकारपरिणामिनिमनस्येवोपलभ्यत्वाद्वा विधिरित्यर्थः जडस्य मनसः प्रवृत्तिं दृष्ट्वा तदधिष्ठातृ तया हिरण्यगर्भो नुमीयते तस्य शस्त्रे
 सकलकरणाधिष्ठातृत्वेन प्रसिद्धत्वादिति तल्लिङ्गत्वमुक्तं इत्यर्थः स्वराज्यं निरेकुशमेव यजगत्कृत्वा दिलक्षणं न भवतीत्याह अगभूतानां देवतानामिति सा
 वधिकमेश्वर्यमेवाह आग्रातीत्यादिना इतरेष्वनुवाकः प्रकारे तरेण हिरण्यगर्भो पासनविषय इत्याह यदेतदि त्यादिना एयिव्यादेः कथं पोक्तुमिति काक्षायां पोक्त्या त्वस्य व
 दसः संपादनादित्याह पंचसंख्येति न केवलं पंचसंख्या योगात्पत्तिः छंदः संपादनं यज्ञत्वं संपादनमपि कृतं शक्यत इत्याह पांक्तृश्रव्यज्ञ इति पत्नी यजमानपुत्रदेवमानुषवि
 त्तैः पंचभिः संपाद्यत इति यज्ञः पोक्तृ इत्यर्थः उक्तं छंदश्चिन्मिदं फलवतीति न्यायाद्वाह्य पांक्तृरूपेण ध्यात्वा कं पांक्तृत्रयमवगंत्य भित्त्यभिप्रेत्याह एकात्मतयेति वृत्तानुवाद ए
 व कमुत्तरानुवाकमवतारयति एह त्यात्मन इत्यादिना वेदविदां हि सर्वाः क्रियाः अकार उच्चार्य प्रवर्तते ततस्तस्य श्रद्वा गृहीतत्वात् तत्परिहारेणोपदिष्टं ब्रह्म न बुद्धिमारोहे दत्तं तस्मादा
 येवोपासनं विधीयत इत्यर्थः न चोपासनस्य शत्रुमात्रस्याचेतनत्वादहमनेनोपासित इति ज्ञानाभावात् कथं फलदातृत्वं स्यादित्याशङ्क्याह परापरेति प्रतिमाद्यर्चनं इव सर्व
 त्रिभुव एव फलदातेति भावः अकारे ब्रह्मत्वाध्यासे किं सादृश्यमित्यत आह अमितीदमिति सर्वास्पदत्वमोकारस्य ब्रह्मण सादृश्यमित्यर्थः शस्त्राणि गीतिरहिता ऋच उच्यं
 ते प्रतिगिरमित्याथामोदैवेति शब्दमध्युः प्रतिगृणाति होतुः शंसनं प्रतिशंसनं उच्चारयतीत्यर्थः प्रवक्ष्यन्निति वचपरिभाषण इत्यस्य रूपं प्रमव्याख्याने द्वितीये व ह प्रा
 षण इत्यस्य द्रष्टव्यं व्यवहितानुवाकेन संबंधमाह विज्ञानादेवेत्यादिना अपरविद्यासहकारितया तत्फलनेनैव फलवत्त्वसिद्ध्यर्थमुत्तरानुवाकारं भ इत्यर्थः लौकिक
 संव्यवहारो विवाहादिः पुनः पुनः स्वाध्यायप्रवचनगहणस्य तात्पर्यमाह सर्वेरेतेरिति किमिति यत्नतो नुष्ठेयेतत्राह स्वाध्यायाधीनमिति ऋषीणां मतभेदोपन्या

थ३

सेनस्वाध्यायप्रवचनयोरेवादरेविरुणोति। **अथमिह्यादिना** स्वाध्यायार्थ इति जपार्थः। इवेत्वेति शाखां चिन्तयतीति वदन् प्रविनियोजकं श्रुत्यादिप्रमाणमपि नोपलभ्यत इत्याह। **अथार्थत्वमिति**। अस्मितमसीत्यादिबहुपासनाविधि शेषत्वं वावक्तुं न शक्यते नानाक्रियासाधनविधेः प्रकृतत्वादित्यर्थः। **अहं वक्षस्येति** मंत्रस्य ऋषिस्त्रिशंकुः पंक्तिः छंदः परमात्मदेवता ब्रह्मविद्यार्थे विनियोगः। न केवलं तस्य जपो विद्यार्थः एवोक्तानि क्रमोपपत्त्याह। **अतं वेत्यादिना** उत्तरानुवाकस्य नात्यर्थमाह। **वेदमनुच्येत्यादिना** विद्योत्पत्त्यर्थे नित्येनेमिति काव्यवश्यानुष्ठयानीत्येकोनियमउक्तः। प्रागेव चानुष्ठयानीति नियमांतरमाह। **प्रागुपन्यासाच्च कर्मणामिति**। संग्रहवाक्यं विरुणोति। **केवलेत्यादिना** अविद्यया कर्मणामुत्पत्त्यमधर्मतीर्त्वेति मंत्रापि विद्योत्पत्तेः प्रागेव कर्मानुष्ठानसूच्यतीत्यर्थः। **अतं च स्वाध्यायप्रवचने चेत्यादिना** पूर्ववक्तृमानुष्ठानमुक्तमेव ततः पुनरुक्तमित्याशंकाह। **अतादीनामिति** विचारमकृत्वा गुरुकुलान्निवर्तितव्यं किंलभ्ययनविधेरर्थवबोधद्वारेण पुनरुक्तार्थपर्यवसायितामिध्यर्थमक्षरग्रहणानंतरमर्थावबोधे प्रयतितव्यमित्याह। **अथग्रहणादन्वितिवेदमधीत्यस्वायादिति** स्वतिरप्येतत् श्रुतिविरुद्धत्वाह। **अतोवगम्यत इति**। **वक्तव्यमिति** वचनाहं परस्योक्तं इत्यर्थः। एवं कर्तव्यमर्थमुपदिश्यानुष्ठानकाले समुत्पन्नसंशयनिवृत्त्यर्थं शिष्टाचारः प्रमाणयितव्य इत्याह। **अथैवमित्यादिना** अपरयुक्ता इति स्वतंत्रा इत्यर्थः। **अनुक्ता** अभिशस्ता इत्यर्थः। **अथ आर्धैर्विकेवलयाविद्यायानि** श्रमससाधनत्वं मुक्तमपि स्फुटीकृतं कर्मविधिमुपलभ्य प्रसंगात् पुनर्विचारयितुमुपक्रमते। **अत्रेती** च तत् इत्यादिना। **विवेकार्थमिति**। एष कृफलत्वज्ञापनार्थमित्यर्थः। **भूतं भव्यायोपदिश्यते** इति न्यायेनात्मज्ञानस्यापि कर्मकर्तृसंस्कारतया कर्मविधि शेषत्वाच्च तस्यैव फलस्यार्थवादमात्रत्वात् कर्मभ्य एव परं श्रेय इति पूर्वपक्षः सिद्धांतमाह। **न नित्यत्वादित्यादिना**। यद्यप्यध्ययनविधिप्रयुक्त्या कृत्स्नो वेदार्थ एकेन विचारयितव्यः। तथोप्यध्ययनविधौ प्रतिवाक्यार्थयनं प्रतिवाक्यार्थविचारं च व्यापारभेदान्मन्त्रयुक्ताभ्युदयकामस्य कर्मोपयोगिवाक्यार्थज्ञानवलमात्रेण कर्मण्यधिकारसंभवाद्ब्रह्मसाक्षात्कारस्य तत्रानुपयोगित्वात् न समस्तवेदार्थज्ञानवतः कर्माधिकारे प्रमाणमस्तीत्याह। **तच्च नेति**। यद्यपि चाध्ययनविधिप्रयुक्त्या वेदतो विचारोपि कृतो गुरुकुल एव तथोपि न समस्तवेदार्थज्ञानवतोधिकार उपासनसाध्यस्य ब्रह्मसाक्षात्कारस्य एव भावादित्याह। **श्रुतज्ञानेति**। श्रुतावगुरुकुले

श्री २
सप्त ५

विचारिताद्वाक्यकर्मानुष्ठानोपयोगियत् ज्ञानं तावन्मात्रेणैव धिक्क्रियते न ब्रह्मसाक्षात्कारफलमुपासनमपेक्षतेत्यतिरेकभावादित्यर्थः। अध्ययनविधिव्यापारोपरमेष्ठये
येनथाभूते ब्रह्मोपासनमेव नास्ति मानाभावादिति नवक्तव्यमित्याह उपासनं चेति। एतच्च कर्म मीमांसायागीकारमात्रेणोक्तं वस्तुतश्च श्रोतव्यविधिप्रयुक्त एव उपनिषद्दिवा शरभोभि
न्नाधिकारः कर्मकोडविचारोपुत्तरविधिप्रयुक्त एवेति प्रकटार्थे प्रतिष्ठितं। केवलं कर्मोपासनाधनमिति पक्षे निरस्य विद्यासमुच्चितं मोक्षसाधनमिति पक्षे प्राशङ्क्य निषेधति। एतत्तही
त्यादिना नच पुनरावर्तत इति वचनादभ्योपिमोक्षो नित्य इति शक्यं वक्तुं प्रसिद्धपदार्थयोग्यत्वमुपादाय वचनस्य संसर्गापकलाञ्छचारभ्यस्थित्येतयोः यत्वे प्रसिद्धमन्यथा वचनस्य का
रकेत्वे प्रसंगादधोमणिमविदित्यादिष्वपि योग्यता कल्पनप्रसंगादित्याह न ज्ञापकत्वादित्यादिना कर्मप्रधानं विद्याचोपसर्जनमिति समुच्चयं निरस्य समुच्चयेऽपि तिदिशति। एतेनेति
अनित्यत्वादिदोषप्रसंगेनेत्यर्थः। मोक्षप्रतिबन्धे हेतुरविद्याधर्मोदितो निवर्तके विद्याकर्मणि न स्वरूपोत्पादके ततः स्वरूपावस्थानस्य नित्यत्वं प्रध्वंसस्य च कृतकस्यापि नित्यत्वं प्रसिद्ध
मित्यर्थः। भिद्यते हृदयं धिरित्यादिश्रुतः केवलं विद्यासाध्ये वा विद्यानिवृत्तिर्न तत्र विद्यायाः सहकार्यपेक्षा कर्मफलं त्वन्यदेव प्रसिद्धमित्याह न कर्मण इति। उत्पत्तिः पुरोडाशादः संस्का
राब्रह्मोदः विकारः सोमस्य आप्निरपर्वस्य कर्मफलं प्रसिद्धमात्मस्वरूपस्य तु मोक्षस्यानादित्वादनोदयेति शयत्वादविकार्यत्वा न्नित्यत्वात्तच्च कर्मफलादपरीत्यमित्यर्थः। अन्वितादि
गतिश्च वराणाम् ब्रह्मांडात् बहिःस्थितं ब्रह्म प्राप्तिर्लोकास्ततो नित्यात्तत्त्वमसिद्धमित्यर्थः। गत्वा प्राप्तिः किंसे योगलक्षणा तादात्म्यलक्षणवानो भयभापीत्याह न सर्वगतत्वादिना गत्या
दिश्रुते स्तात्पर्ये दर्शयति शंका पूर्वकं गत्येवैत्यादिना समुच्चयमभ्युपगम्य कर्मकार्ये किंचिन्मोक्षेन संभवतीत्युक्तं सोऽपि न संभवतीत्याह विरोधाच्चेत्यादिना। यदि कर्त्तादिकारकभेदस्य
सत्यत्वांशो बाध्यब्रह्मज्ञानमुपदिश्यते तदामिथ्यार्थत्वात्कर्मविधेनामप्रौण्यस्यादित्याह विहितत्वादिना शंका विवृणोति। यदीत्यादिना अध्ययनविधिगृहीतानां श्रुतीनां पुरुषा
धीपदार्थकत्वेन प्रामाण्येवक्तव्यं। ननु भेदस्य सत्यत्वेन ततः प्रसिद्धिः सिद्धं कारकादिभेदमर्थक्रियो समर्थमादाय प्रवृत्तानां प्रामाण्येन विरुध्यते इत्याह पुरुषार्थेति। संप्रहवाक्ये वि

न ४

सप्त २

६

अति-
कर्म-

वृत्तगोतिविद्योपदेशपरातावदित्यादिपूर्वसत्यमिथ्याविषयत्वेन विद्याकर्मणो विरोधमादाय समुच्चयेनिरस्तः। इदानीं काम्यकर्मविषयत्वेन विरोधमाहा अपि चेत्त्यादिना समसमुच्चये
निरस्य गुणप्रधानभावेनापि समुच्चयेनिरस्यति। विरोधो देवचेति। विद्याचेत्कर्मणि स्वफलेनापेक्षते विरुद्धत्वात् त्रिंदिधमं इव तु गमने कथं तर्हि विद्यासंनिधाने पाठ इत्यत आह। स्वात्म
लाभेति। कर्मणो विद्यासंनिधाने त्वमुक्ता गार्हस्थ्यमेवैकमनुष्ठेयमिति प्रत्यवतिष्ठते कर्मजडा एव तर्हि। श्रुतिस्मृतिश्चाश्रमांतराणामपि विहितत्वाविशेषात्तदीयकर्मसु कर्मलोवि
शेषाच्चाम्यधर्मरणिणामेवैतच्चोद्यमित्याह। न कर्मनेकत्वादिति। असंकीर्णत्वादिति। हे साद्यमिश्रत्वादित्यर्थः। इतश्च कर्मणो विद्यासंनिधाने त्वेपिन गार्हस्थ्यमावश्यकमित्याह।
आंतरेति। कामिना गार्हस्थ्यस्यानुष्ठेयत्वेपिन सर्वैरनुष्ठेयत्वमित्यत्र हेत्वंतरमाह। लोकार्थत्वाच्च। त्वादिना। गार्हस्थ्यस्यानावश्यकत्वेन वैकल्पिकमेतु नानुष्ठेयमुक्तं तत्रातुल्ये
बलत्वेन विकल्पमाक्षिपति। कर्मधुतेरिति जन्मांतरकृतानुग्रहादिति। परिहारभावेन विद्युत्तेति। यदुक्तमित्यादिना। कर्मणि यत्नाधिक्यस्यान्यथासद्वत्त्वात् द्विकल्पविद्यातत्वे
न संभवतीत्यर्थः। इदानीं गार्हस्थ्योपसर्गो बहिरंगत्वे संन्योसाश्रमकर्मणो त्वंतरगविद्यासंनिधानत्वमिति विशेषदर्शयितुं चोद्यमुद्गावयति। कर्मनिमित्तत्वादित्यादि
नां शांतिद्वयस्यापो न रुक्त्यमाह। नो मित्र इति। तदपरे ब्रह्ममामपरविद्यार्थिनमर्वा दरक्षत। इदानीं परविद्यार्थिनमप्यवतुसाधारण्येन मया पूर्वप्रार्थितत्वादित्य
र्थः। असाधारण्येन परविद्योपसर्गोऽप्यर्थमाह। सहनाविति। नो आवयोस्ते जस्विनो रधीतं ते जस्विस्त्विति च तानुवादपूर्वकमानंदवल्यास्तात्यर्थमाह। संहितादीत्यादि
ना ननु यथा पूर्व आप्रतिस्वराज्यमित्यपरविद्याफलमुक्तं संसारगोचरमेव तथा परविद्याफलमपि सोऽश्रुते सर्वकामानिति सर्वविषयसाध्यानेन संसारगोचरानेव दर्शयि
ष्यति कथमात्येति कः संसारभाव इत्यत आह। भवो जनं वास्या इति। सर्वकामशब्देन निरतिशयानं दाभिव्यक्तिर्विवक्षिता सा च स्वभावानंदानाभिव्यक्तिरूपा विद्या निवृत्तिरेव
ति। न स्वासंज्ञाचरफलमित्यर्थः। आद्यवाक्यस्यावांतरतात्यर्थमाह। स्वयमेवेति। विद्ययेव केवलया मोक्षः साध्यमितु शक्यत ब्रह्मविदिति विशेषणादिति संबधज्ञानस्य पु

६

रूपाकांक्षविषयतया परमाप्तिः प्रयोजनं विद्याया इति ज्ञानस्य चाकुत्रोपयोग इत्याशंक्य यत्तादिपरित्यागेन वेदांतश्रवणादावेव मुमुक्षुणा प्रवर्तितव्यमित्यनेत्याह। **निः** सोतयोहीति। परश
 चनोक्तमुच्यते। कथं ब्रह्मेति व्याख्यायते तत्राह। **वहीति**। आत्मा तिशब्दस्योपचारिकमर्थदर्शयितुं शक्यं त्वेन मुख्यार्थवाधकमाह। **ननु** सर्वगतमित्यादिना परमार्थतो ब्रह्मस्वरूपस्यापि
 सतो जीवस्याविद्याया ब्रह्मलानाप्त्यादिति संबन्धः भूतमात्राभिर्भूतोऽर्थः कृतो येनाहः परिच्छिन्नाश्चान्नमया दयस्तदात्मत्वदर्शनेन इत्यविद्योविशेषकत्वं रूपमुक्तं परमापन्नं निस्वरूपनास्तीत्यभा
 वदर्शनमावरोलक्षणं लिङ्गयस्याः सान्नेय्ये क्तास्वरूपेण ग्रहणविषय्यो भवत इत्यत्र दृष्टान्तमाह। **प्रकृतसंख्या** पूरणस्य दशमस्य नवेव वयं वर्तमाने इति विषयः स्वरूपादर्शनेन च ग्रथेत्यर्थः।
 अदर्शननिमित्तामनामिविविच्यदर्शनेन निमित्तामाप्तिं विवृणोति। **तस्यैवमिति**। आद्ये ब्रह्मण वाक्यव्याख्या योत्तरमेवं संशेषतोऽर्थक्येनेनावतारयति। **ब्रह्मविदा प्रो**। तीत्यादिना। सर्वतो व्यावृ
 तायाः स्वरूपविशेषस्तत्समर्पणे समर्थस्व लक्षणस्याभिधानेन स्वरूपनिर्धारणायैवाऽऽगुदाहोयत इति संबन्धः। **चहत्वा** ह्युलेति व्युत्पत्तिवलेनास्ति किमपि महद्वस्त्वित्यविशेषेण प्रतीयते ततो ल
 ख्ये देशेन लक्षणविधानमिति प्रसिद्धिरूपपद्यते। **अव्याकृता** दिब्रह्मशब्दाच्चतया सजातीयं घटादिविजातीयं तस्मात्सजातीयं विजातीयं व्यावर्तकतया सत्यादिलक्षणमिति लक्षणत्वप्रसिद्धि
 रूपपद्यते। लक्षणविधानद्वारेण स्वरूपविशेषप्रतिपादने तात्पर्यमिति वाक्यस्य द्वयार्थता दोषः परिहृतः पूर्वत्र ब्रह्मविदित्यनेनाविशेषेणोक्तवेदने यस्य ब्रह्मणस्तस्य यो वेदनिहितं गुह्यमा
 भ्यनेन प्रत्यगात्मतया वेदने वक्तव्यमित्येवमर्थान् अगुदाहियत इत्याह। **विशेषेण चेति**। आपातप्रतिपन्नविशेषेण विशेष्यभावमादाय पदानिविभजति। **सत्यादीनि** त्रीणीति। विशेषणार्थ
 नीतिव्यावृत्त्यर्थानीतिकृता विशेषणविशेष्यभावप्रतीतिरित्यत आह। **विशेषेण विशेष्यत्वादेवेति**। नीले महत्सुगंधुस्य लमित्यादौ सत्येव विशेषणविशेष्यभावे समानाधिकरणतयेकविभा
 क्येतामिप्रसिद्धान्ये। तान्यपि च तथाभूतानि नानार्थगता विशेषणविशेष्यभावनिवेधना। नीतिगम्यत इत्यर्थः। विशेषणविशेष्यभावस्य फलमाह। **वहीति**। विशेषणविशेष्यभावमाप्ति
 पति। **नन्वि**। नीलत्वेन च भिन्नरूपलेखमपि संभवतीति नीलेन विशेष्यत्वं घटत इत्यर्थः। विशेषणविशेष्यभावस्य तात्पर्येण प्रतिपाद्यत्वाद्वा हेतोर्दिशस्वीपब्रह्मपदार्थव्यवच्छेद
 तानि वीच्य विशेषणविशेष्यभावसंभवात्तद्वारेण ब्रह्मलक्षणविवक्षितमित्याह। **चेति**। सप्रहवाक्ये विवृणोति। नाये दोष इत्यादिना। **सर्वत एवेति**। सजातीयं हि जातीयं च यथा महत्त
 द्यते तस्य सत्यत्वादिकं च भिन्नरूपत्वात्तत्तत्सजातीयस्य वा ब्रह्मस्य भावादिशेषेण विशेष्यभावो न २

लेन सदृशत एव हि वादेर्वि सदृशत्वात्मादेरुकाशस्य वावर्तकमवकाशदातृत्वमित्यर्थः एतदुक्तं भवत्यतिवाप्यादिरहितो वावर्तको धर्मो लक्षणव्यापिशेष इति मीमांसकाः ब्रह्मपद
व्युत्पत्तिर्बलेनेषदविशेषतः प्रतिपन्नोक्तिश्चिन्माह दक्षितस्तत्त्वज्ञानमननमन्तजडपरिच्छेदविरोधिरूपमिति विशेषतः प्रतिपन्नव्यमिति विशेषावगतिशेषभूतलक्षणप्रमितिलुप्रमाण
देवति। तर्किकाः पुनर्लक्षणकेवलव्यतिरेकानुमानमाचक्षते। तदालक्षणदेवस्वभावविशेषप्रतिपत्तिर्यथागुणवद्व्यमितिलक्षणद्रुणाश्रयत्वयोग्यस्वभावविशेषस्य प्रमि
तिः सामान्यप्रतिपन्नस्य इव्यपदाभिधेयस्य भवति यद्वाच्यवहारसिद्धिः फलं गुणवद्व्यमिति व्यवहर्तव्यं गुणवत्त्वात् न्येदेवं न तदेव यथा रूपं तथा सत्यत्वादिमहत्तमव्यवहर्तव्यसत्यादिमत्ता
भयदेवं न तदेव यथा घट इति एतच्चरवडनमुक्तिमसहमानमप्यवहारोपभवतीति नोतीव सस्मै सिकाकायो पुनर्विशेषणविशेषभावपक्षमवलंब्याह सत्यदिशब्दा इति। सत्यं ब्रह्मत्युक्ते जा
दव्यावृत्तिः परिच्छेदव्यावृत्तिश्च धीपलभ्यते जडस्य परिच्छेदस्य सर्वस्यानृतत्वात् ज्ञानं ब्रह्मत्युक्ते चानृतपरिच्छेदव्यावृत्तिर्लभ्यते स्वप्रकाशस्य बाधाविषयत्वात् परिच्छेदग्राहकप्रमाणविषय
यत्वाच्च लक्षणमप्येवं केवलं कल्पिकमदुष्टं तथापि मंदमतिव्युत्पादनाय सत्यादिपदार्थव्याख्यानपूर्वकप्रत्येकं व्याचर्य माह। सत्यमिति तदपेक्षया दिनाभावसाधन इति भावव्युत्पत्तिकः क्रिया
सामान्ययद्यप्यत्र भावउच्यते तथाप्यत्र निर्विशेषं चिन्मात्रं भावव्युत्पत्त्या लक्ष्यते सत्यादिशब्दसंनिधाविति द्रष्टव्यं। विशेषनिषेधः शेषाभ्युत्पत्तिविषय इति न्यायेन प्राप्तिके ज्ञाते त्वेतात्पर्ये मा
शंक्यनिषेधेति। नान्धादि जानातीत्यादिना कर्तृत्वे कर्मत्वे च कृत्क्रियावच्छिन्नधर्मद्वयमिन्नाधिकरणप्रसिद्धस्वात्मनि च भेदाभावान्निरूपयितुं कदा ज्ञातृत्वेतात्पर्यकल्पयितुं न शक्यते इत्याह।
निचेति। सत्यादीनि व्यावृत्त्यर्थानीत्युक्तं तत्र शक्यते। सत्यादीनामिति। प्रमाणंतरसिद्धमुत्पत्त्यादिविशेष्यदृष्टं ब्रह्म त्वं प्रमाणंतरविशेष्यरूपसमर्पकेवलव्यतिरेकाभावात् निष्पत्त्यर्थस्वरजुसर्पा
दः सदृशान्तत्वं दर्शनात्पंचस्यापि दृश्यत्वादिहेतुभिर्मिथ्यात्वेनावगतस्य सदृशान्तत्वं संभाव्यते तस्य प्रपंचाधिष्ठानतया संभावितस्य स्वरूपविशेषलक्षणार्थमिदं वाक्यं तेनोक्तं
सत्यं त्वमित्याह। विशेषणार्थत्वेऽपि चेति नीलं महदित्यादिविशेषणपदानि स्वार्थसमर्पणेन तद्विरुद्धव्यावर्तकानि प्रसिद्धानि तथा सत्यशब्दोपवाधितसत्त्वे व्युत्पन्नो ज्ञानशब्दः स्वप्रकाश
विषयसंवेदनेऽनंतो यमाकाश इत्यादौ चानंतशब्दो व्यापकेन तः स्वार्थसमर्पणेन विरोधिव्यावर्तकत्वात् न्येदेवं न तदेव यथा रूपं तथा सत्यत्वादिमहत्तमव्यवहर्तव्यसत्यादिमत्ता
भयदेवं न तदेव यथा घट इति एतच्चरवडनमुक्तिमसहमानमप्यवहारोपभवतीति नोतीव सस्मै सिकाकायो पुनर्विशेषणविशेषभावपक्षमवलंब्याह सत्यदिशब्दा इति। सत्यं ब्रह्मत्युक्ते जा
दव्यावृत्तिः परिच्छेदव्यावृत्तिश्च धीपलभ्यते जडस्य परिच्छेदस्य सर्वस्यानृतत्वात् ज्ञानं ब्रह्मत्युक्ते चानृतपरिच्छेदव्यावृत्तिर्लभ्यते स्वप्रकाशस्य बाधाविषयत्वात् परिच्छेदग्राहकप्रमाणविषय
यत्वाच्च लक्षणमप्येवं केवलं कल्पिकमदुष्टं तथापि मंदमतिव्युत्पादनाय सत्यादिपदार्थव्याख्यानपूर्वकप्रत्येकं व्याचर्य माह। सत्यमिति तदपेक्षया दिनाभावसाधन इति भावव्युत्पत्तिकः क्रिया
सामान्ययद्यप्यत्र भावउच्यते तथाप्यत्र निर्विशेषं चिन्मात्रं भावव्युत्पत्त्या लक्ष्यते सत्यादिशब्दसंनिधाविति द्रष्टव्यं। विशेषनिषेधः शेषाभ्युत्पत्तिविषय इति न्यायेन प्राप्तिके ज्ञाते त्वेतात्पर्ये मा
शंक्यनिषेधेति। नान्धादि जानातीत्यादिना कर्तृत्वे कर्मत्वे च कृत्क्रियावच्छिन्नधर्मद्वयमिन्नाधिकरणप्रसिद्धस्वात्मनि च भेदाभावान्निरूपयितुं कदा ज्ञातृत्वेतात्पर्यकल्पयितुं न शक्यते इत्याह।
निचेति। सत्यादीनि व्यावृत्त्यर्थानीत्युक्तं तत्र शक्यते। सत्यादीनामिति। प्रमाणंतरसिद्धमुत्पत्त्यादिविशेष्यदृष्टं ब्रह्म त्वं प्रमाणंतरविशेष्यरूपसमर्पकेवलव्यतिरेकाभावात् निष्पत्त्यर्थस्वरजुसर्पा
दः सदृशान्तत्वं दर्शनात्पंचस्यापि दृश्यत्वादिहेतुभिर्मिथ्यात्वेनावगतस्य सदृशान्तत्वं संभाव्यते तस्य प्रपंचाधिष्ठानतया संभावितस्य स्वरूपविशेषलक्षणार्थमिदं वाक्यं तेनोक्तं
सत्यं त्वमित्याह। विशेषणार्थत्वेऽपि चेति नीलं महदित्यादिविशेषणपदानि स्वार्थसमर्पणेन तद्विरुद्धव्यावर्तकानि प्रसिद्धानि तथा सत्यशब्दोपवाधितसत्त्वे व्युत्पन्नो ज्ञानशब्दः स्वप्रकाश
विषयसंवेदनेऽनंतो यमाकाश इत्यादौ चानंतशब्दो व्यापकेन तः स्वार्थसमर्पणेन विरोधिव्यावर्तकत्वात् न्येदेवं न तदेव यथा रूपं तथा सत्यत्वादिमहत्तमव्यवहर्तव्यसत्यादिमत्ता

9

ज्ञानस्य करणदिसोपेक्षत्वादित्यत्वमभिरूपेण

न ५

घटतेतेविशेषणत्वानुपपत्त्येवसदर्थत्वंवाच्यमित्याह। **अर्थत्वेति**। यच्चोक्तं ब्रह्मशब्दोपसिद्धार्थ इति तत्राह। **ब्रह्मशब्दोपीति**। हृदि हृदि विनिधायोर्ब्रह्मेति शब्दो निष्पन्नो ब्रह्मो महत्त्वं वर्तते तत्र
 महत्त्वं देशतः कालतः वस्तुतः श्रानवर्तिनत्वं संकोचकमानंतराभावो निरतिशयमहत्त्वं संपन्नं धर्मिणि पर्यवस्यति ततो वेद्या सुतादिशब्दविलसुता ब्रह्मशब्द इत्यर्थः। सत्यादिषु त्रिविधविशेषणेषु वातरभे
 दमाह। **तज्ज्ञानेति**। अनेन प्रित्यनेन चात्मैक्यब्रह्मण उक्तमित्यभिप्रेत्येक्येण स्मृतात्पर्यं दर्शयति। **तस्माद्वा** इत्यादिना ब्रह्मण आत्मैक्ये वेदिवक्षितं तर्हि ज्ञानशब्दस्य भावसाधनत्वं व्योख्यानं हीयेत इत्याह।
एतद्वैति। इतश्च भावव्युत्पत्तिरसंगेत्याह। **अनित्यत्वप्रसंगश्चेति**। कृतिमदंतःकरणोपहितत्वेनात्मनो ज्ञातृत्वं न स्वतः कार्यत्वं च ज्ञानस्यातःकरणवृत्त्युपहितत्वेन तत आत्मा भिन्नत्वे पिब्रह्मण
 न ज्ञानकर्तृत्वेनापि कार्यत्वप्रसज्यत इत्याह। **न स्वरूपेति**। नित्यत्वं ज्ञानं तर्हि तत्र ब्रह्मणः कर्तृत्वाभावे कथं सर्वज्ञत्वमित्युक्ते आह। **सर्वभावानां चेति**। संविदव्यवधानमेवाह विषयस्य सिद्धिः सर्ववसंवित्त्वं
 भावेन ब्रह्मणः व्यवहितमिति सर्वज्ञं ब्रह्मण च येन इत्यर्थः। नित्यं ज्ञानं ब्रह्मणि विद्यत इत्यत्र संज्ञासंज्ञातिमाह। **अत्रवर्णी चेति**। ब्रह्मानित्यं ज्ञानत्वा लौकिकज्ञानवदित्यादिबोध्यमपि उक्तं चायेन निरस्तमित्या
 ह। **विज्ञातृत्वं** इति। लौकिकं ज्ञानं तत्करणदिसोपेक्षं सकलकरणव्यापारपरमपि सुषुप्ते भावादव्यथा सुषुप्तसिध्यनुपपत्तेः परमार्थसंभवप्रसंगादतः श्रुतितात्पर्यं गम्यार्थेन सामान्यतो दृष्ट्यप्र
 देश इति भावः। **आत्मस्वरूपं** तज्ज्ञानं करणसाध्यधात्वर्थत्वा दित्वा सिद्धित्याह। **अतश्चित्**। नित्यात्मस्वरूपत्वादेवेत्यर्थः। **अतएव चेति**। नित्यत्वादेव ज्ञानस्य न तत्र कर्तृत्वमपि ब्रह्मण आपादयितु
 मक्यते लौकिकमित्यज्ञानविलक्षणत्वादेव ज्ञानशब्दवाच्यमपि ब्रह्मण भवतीत्याह। **तस्मादेव चेति**। कथं तर्हि ज्ञानं ब्रह्मेति प्रयोगस्तत्राह। **तथापीति**। शब्दप्रवृत्तिहेतवो ज्ञा स्थादिधर्मोऽगोऽभूत्
 इत्यादौ तदभावो हृदि तरेणापि वाच्यं न भवतीत्याह। **तथेति**। तथा सत्यशब्देनापि न वाच्यं ब्रह्मेति शेषः। एतत्सुरयति। सर्वविशेषेति। सत्तायस्यास्ति तत्सत्यमिति लोक रूढिः सत्ताचानुगत रूपा त ४
 सामान्यव्यावृत्तासतीविशेषः सत्तायमनुवृत्तव्यावृत्ते भावान्वस्तुपरस्परपक्षसिद्धित्वादतो यस्मिन्नयं व्यावृत्तानुभवः कल्पितस्तदव्यावृत्तानुगते ब्रह्मलक्षत इत्यर्थः। एवमेकैकस्य शब्दस्यार्थ
 मुक्तावाक्यार्थमाह। एव सत्यादीति। यद्यपि सत्यादिशब्दानां ब्रह्मण मुख्यान्वयस्तथाप्यहण्येकलक्षणादिव्यापिका न्वयेनैतरेतरसंनिधावन्योन्यस्य वृत्तिनियामका भवति। ज्ञानेन
 विशेषणसत्यशब्दानजडेकारणवर्तते सत्येन विशेषणत्वं ज्ञानशब्देन विषयसामेक्षे ज्ञाने वर्तते न तन्विशेषणत्वं न ज्ञातृव्यतिरिक्तवर्तते तत्तत्त्वसत्यादिशब्देन ब्रह्मलौकिकवाच्यतदि

एवमेत्यादिना आकाशादिकारणत्वाभिधानेनानेव्यप्रपञ्चः क्रियते इति समन्तरं मध्यस्थतात्पर्यं दर्शयितुं पूर्वोक्तेष्वर्थविशेषमनुवदति ८

३ परत्वाद्व्याकृताकाशकारणत्वेन परस्वविशेषणसंभवात्तदप्येवमसरेण

लक्षणो न भवितव्यमिति संभाव्यतः सकललौकिकीध्यामाधिव्यानं ब्रह्मत्वेन लक्षयतीत्यर्थः । ततः किं फलतीत्यत आह अतः सिद्धमिति वाचकशक्त्या बोधकत्वात् न गीकाशदवाव्यत्वमकुलानिष्ठ
व्यवृत्तेनैकस्यैव लक्ष्यत्वाभ्युपगमाच्च गुणगुण्यादिसंभद्रूपवाक्यार्थत्वेन लक्ष्यत्वं ब्रह्मणः सिद्धमित्यर्थः । बुद्धोक्त्यैव दनुगतं परमं व्यापारव्यवृत्तमित्यत्र सिद्धिद्वयवैभक्ति
करणेन व्याख्यातव्यमशब्दस्य भूताकाशरूपिपरित्यज्य किमित्यव्याकृतविषयत्वेन व्याख्याततत्राह तद्गीति । भूताकाशस्य कार्यत्वेनापराभिप्रायेण व्याख्याय स्वाभिप्रायेण च । एवमेव त्रि
हृदयावधिने भूताकाशयोगात्तस्या बुद्धोसाक्षितयानिहितमभिव्यक्तब्रह्मिति व्याख्यातयुक्तं द्रष्टुं भेदेन ब्रह्मण अपरास्ताभा दन्यथा समष्टिरूपे व्याकृते प्रायातलेऽवस्थितं ब्रह्म त्वेते ब्रह्मणः
पारोक्ष्यं प्रसज्यत पारोक्ष्यं च ज्ञानेनापेक्षं संसारव्यासनिवर्तकं तस्मादपरोक्षं द्रष्टुं चेत्तथा भेदेन ब्रह्मणः स्वहृदयप्रत्यक्षताया विवक्षितत्वात् हृदयाकाशमेव विज्ञानशेषभूतविवक्षितमि
त्यर्थः । यदुक्तं भूताकाशस्य परमत्वानुपपत्तिरिति तत्राह यो वै दिति । ननु निहितशब्दः स्थितिं ब्रह्म कथं विविक्ततयोऽस्मृत्तयोपपत्तेर्भाभिप्रायेण व्याख्यायते तत्राह न हीति । अन्यथेत्युपलभ्य
तिरेकेणा विधावस्थाया य सुखविशेषाहरण्यगर्भाद्युपाधियुक्तोपत्तेनाभिमतस्तेषां सर्वेषां ब्रह्मज्ञानं दायतिरेकोत्तमस्ती भूतो विद्वांसर्वा नेवानं दानं भूत इत्युपचारेण बहुवचनेनैत्यर्थः ।
वृत्तमनुवदत्युत्तरं मध्यवतारणार्थं । तव चेति । वस्तुत आनं त्यव्याख्यातुं यथा वस्तु तौ तव त्वं भवेत्तदाह । किं न हीत्यादिना । विस्तरं लोक्तमानं त्यसंक्षिप्याह । तस्मात्सिद्धमिति देशतो न वद्विन्न
स्याकाशस्य व्यापकत्वान्निरतिशयमात्मनो दशत ज्ञानेन त्यमकार्यत्वाच्च कालत आनेत्येतत्तत्ततो व्यावर्त्तेत तस्य यथ ग सत्वात् कार्यस्योपादानादयत्र सत्वायोगादस्तु तोष्याने
त्यसिद्धमित्यर्थः । अत इति । निरतिशयानेत्यादेव सत्यत्वमपि सिद्धमंतवत् एव रज्जु सर्पदिव दसत्यत्वादित्यर्थः । एवं सृष्टिवाक्यतात्पर्यमुक्ता पदानि व्याकरोति । तस्मादित्यादिना ।
अत्यकार्यपर्यंतं परमात्मनः सर्वत्रोपादनं तादाकाशभावापन्नात्परमात्मन एव वायुः सभूतो त एव तद्गुणस्योत्तरत्रानुवृत्तिर्गुणशब्दप्रयोगोपि भेदकत्वनया तत्तेन त्वाभिप्रा
येण नूवं शेषिकपक्षवत्त्वभेदाभिप्रायेतत्त्वभेदप्रमाणभावातिद्वयं । पुरुषप्रहणस्य तात्पर्यमाह । सर्वव्यापकीति । शक्तत्वादिति विधिनिषेधविवेकसामर्थ्यापेक्षादित्युक्तं ।
तत्रैतरेयकभ्रुतिसंमतिमाह । पुनश्चेत्वेवेति । ब्राह्मणादिजातिमन्यनुयादिदेह आविस्तरा मतिशयेन प्रकटआत्मा ज्ञानातिशयदर्शनादित्यर्थः । मत्स्येन ज्ञानकर्मादिसाधनेनाह

ब्रह्मणो लोकोपायमादवाकृतं कोमशब्देन लक्षणादित्यर्थः ॥ १० ॥

एतत्

एतत्

दि

८

मफलं प्राप्तिमिच्छतीत्यर्थः। येन विवेकविज्ञानेन पुरुषस्य प्राधान्यं विवक्षितं तत्पश्चात् दिमां न स्तीत्याह। **अथेतेरेवमिति**। कोशपंचकोपन्यासस्य तात्पर्यमाह। **सहीत्यादिना** पक्षपक्षश
 दमयोगात्तु परीकाररूपं दिशं यत्तु तत्र तत्कल्पनया वा ह्यविषया संगच्छो हेनवुद्गृह्यनिस्थिरीकरणार्थेनोपासनविधानमिह विवक्षितमुपक्रमोपसंहारयोर्वेलात्मेकत्वप्रतिपादनं
 कोपसंयान्ध्यामेषस्योपासनविधौ तात्पर्यं च बोद्धव्यं प्रसंगादतएवोक्तं। **परोक्षत्वादिति** न्यायेन यथा प्रयाजादिषु फलश्रवणं अर्थवादः तथा नमः प्रार्थनादिषु फलश्रवणमर्थवा
 दएव तत्तद्विस्थिरीकारस्य पूर्वपूर्ववद्विप्रविलापनेनात्मप्रतिपत्तिशेषत्वादिति द्रष्टव्यं। पूर्वपूर्वकोशस्योत्तरोत्तरः कोश एवात्मेति व्याख्यातमात्रात् दर्शनेन तदसदात्मशब्दस्यासुरव्यायत्व
 प्रसंगात्कृतं परमशंकेन छंदकोपाज्ञातः सर्वकोशाद्यासाधिष्ठानभूतश्चिदात्मैवात्रात्मशब्देन विवक्षित इति तात्पर्यमाह। **तथा स्वाभाविकेनेति**। अर्थादित्यात्मशब्दसामर्थ्यात्क
 ल्पितस्याधिष्ठानत्वा नुपपत्तेश्चेत्यर्थः। **असाधारणमिति**। चारुत्वेत्स्वरूपादपक्रम्यत आत्मवुद्धिर्हित्वेत्यर्थः। **साधारणमिति**। सर्वेन्द्रियसाधारणं प्राणकृतेनाशनादिना सर्वेषामु
 प्यादिदर्शनादित्यर्थः। सर्वभूतात्मैति सूत्रात्सर्वापूर्वस्य य आत्मा विद्वात्तुरेव एव तस्य प्राणस्यात्मेतियोजना। यजुःशब्देन वा ह्यो यजुर्वेद उच्यते। तस्य कथमांतरं मनोमयप्रतिशि
 रस्त्वमित्याशंकाह। **मनसो ह्येति**। यजुःशब्दावाह्यशब्दराशेरूढस्तथापि श्रुतेरनतिशं कनीयत्वात्तत्प्रामाण्याद्विशिष्टमनोवृत्तिर्यजुःसंकेतविषयभूता यजुर्वेदमधीमह एतत्कमकाव
 णं यजुर्वेदतया धेतव्यं इत्येवं संकल्परूपा ग्राह्येत्यर्थः। **श्रुत्यनुग्राहिको युक्तिमप्याह**। एवं चेति। **अन्यथेति**। शब्दानां घटादिवद्वाह्यद्रव्यत्वे मनोविषयत्वा सभवात्तु मनसो वा ह्येवं
 स्वात्मात्मानसो जघो न स्यादित्यर्थः। **इतश्च मनोवृत्तित्वे संज्ञा रणं वाच्यमित्याह**। **यंत्रावेति**। शब्दानां घटादिवद्वाह्यद्रव्यत्वे मनोवाह्यद्रव्यत्वे मनोविषयत्वा सभवात्तु मनसो वा ह्येवं
 त आरुत्तिसिद्धानुपपत्त्या क्रियात्वं वाच्यमित्युक्तं तत्रान्यथाप्युपपत्तिशंकेते। **अक्षरविषयेति**। मंत्रेभ्यः स्मृतेरन्यत्वाद न्याय्या ह्येवृत्तिर्गोपी प्रसज्यतातो नोपपत्तिरित्युक्ते एतस्फुटय
 ति। **प्रथमामित्यादिना** सामिधेयः समिधो यदा ध्वयुग्मं हूयते तदा प्रवोवाजा अभिद्यव इत्याद्येकोदश च संस्कृताशसतितासा चर्कं मध्ये प्रथमा मंत्रे संस्कृतस्या त्या चर्कं होता विर

यद्यपि ५

५५

न्येथा ३

७

लुब्धकदित्यादिः श्रुत इत्यर्थः अत्राणमनोवृत्तित्वमुक्त्वा मनोवृत्तीनां सदाचिदात्मत्वेनेव सिद्धे हि दात्मतामाह । **तस्मादिति** । मंत्राणां मनोवृत्तिरेवावृत्तिर्घटते इत्युक्तं परंपरया चिरम्
 त्वनित्यत्वमपि घटते इत्याह । **एवंचेति** । अन्येति स्वप्रकाशचिदात्मत्वात् न गीकाररूपादिव द्विषयत्वादनित्यत्वमपि प्रसज्येत कालिदासादिका कथानामप्यनेन न्यायेन नित्यत्वात्
 गच्छत्युक्तं भासमेतत् । अस्त्यनित्यत्वमिति न वाच्यमित्याह नित्यमुक्तमिति । वाचाविरूपनित्यं येति श्रुत्या नित्यत्वस्यावेदितत्वात् वेदानित्यत्वे युक्तं न भवतीत्यर्थः । वेदाज्जडत्वे स्वप्रका
 शभात्मनैकत्वं न संभवति जडजडयोर्विरोधात् । अतो मनोवृत्तिरप्यपकचिदात्मत्वे संचितमित्यर्थः । साक्षितया मनसि भवेत्तन्मनः । अक्षरं परमेव्यमकल्पेन ह्यणि कृत्वा विधि
 निषेधरूपाः निषेधस्तु दातव्यं न वावस्थिता इति न मंत्रवरीरकत्वं दर्शयतीत्यर्थः । अतिदेव्यविशेषान्कर्तव्यविशेषानि दमेव कर्तव्यमित्युपदिशतीत्यर्थः । **वाङ्मनस**
 गोचरे त्वेनेपपद्यते स्वात्मनि वृत्तिविरोधादतो वाङ्मनोविशिष्टो मनोमया द्वौ च मनसा सह निवर्तते इत्यर्थः । तस्य च मनोमयस्य ब्रह्मणोपासनफलभूतमाधिदेविकमानंदविद्वान्
 विभेति । गर्भवासादिदुःखारित्यर्थः । तथा ध्ववसायनक्षणे को विक्रमपि विज्ञानं ग्राह्यमित्यर्थः । **प्रथमजत्वादि** । हिरण्यगर्भाभेदेनेत्यर्थः । आनंदमयः परमात्मैति चेति कोरैकं
 तन्निषेधेन वाच्ये । **कर्मोत्पत्तिरिति** । रित्यादिना संक्रामतीत्येतदति क्रामतीत्यभिप्रायेण कथं व्याख्याते । **तत्** । **प्राप्त्यभिप्रायकस्मान्न** व्याख्यायत इत्यत आह ।
न ह्यतानरेवेति । अत्र मया दीनामतिक्रमणीयतया प्रकृतत्वादेकस्य कर्तृकर्मत्वात् संभवाच्च प्राप्तिः संक्रमणं न भवतीत्यर्थः । आनंदमयस्य परमात्मत्वात् संभवे हत्वेन गणयाह । **किं**
आदीत्यादिना । आनंदमयस्य परमात्मत्वविशेषायां मंत्रतत्त्वेनाभावात् शंकावक्तव्या तदभावाच्च नानंदमयः परमात्मतया प्रतिपाद्यत इत्याह । **मंत्रोदाहरणमुपपत्तेरिति** । न हि
 मंत्रोदाहरणमुपपद्यत इति संबन्धः । विशिष्टस्य विशेषणकार्यत्वात्सुखरूपमिति उपलभ्यमानो भोक्तानंदमय इत्युक्तं कथं तस्य विज्ञानमया दोतरत्वमिति । अत आह । **मन्त्रेति** । क
 र्त्तृप्रेक्षया भोक्तृत्वस्यांतरभावे त्वप्रसिद्धमेव भुक्त्योक्तमित्यर्थः । एतत्सु दयति । **ज्ञानकर्मणो** । **हिति** शरीरादिभ्य आनंदसाधनेभ्यः सकाशात्साध्यानेन न विशिष्टं अंतरतमः प्रसि

७

विषय

चपतीत्यर्थः किंचिद्विषयतया धनं चोद्दिश्य कर्तुं विज्ञानकर्मणी अनुतिष्ठति तत उद्देश्यत्वात्सो नैतर्था सिद्धमित्याह विद्याकर्मणोरिति। प्रियादिविशिष्टस्य स्वप्ने साक्षिणेवलभ्यत्वाच्च न मुख्यत्वमित्याह। प्रियादिवासनेति। यदुक्तं ज्ञानकर्मफलभूत आनन्दमय इति तस्य साध्यत्वमप्याधिकं स्वमतानुसारेणाह। नन्द इति परमिति। कथं तां हि विषयसुखस्य सारिकत्वं सातिशयत्वं च योजकवृत्तिनिबन्धनमित्याह। तदुक्तिविशेषेति। ब्रह्मण आनन्दस्वभावत्व एव किं प्रमाणमित्यत आह। वक्ष्यति चेति। अतः करणभुङ्गुत्कषीदेवानन्दस्य सातिशयत्वमित्यत्र लिंगमाह। एवं चेति। यदि विशेषजन्यत्वेनानन्दोत्कषीत्तदानीः कामस्य विषयविशेषोपभोगासंभवादानन्दोत्कषीनश्च। ये तात्तत्स्वभावत्वेवानन्दस्य व्यञ्जकतः करणभुङ्गुत्कषीदेवोत्कषे इत्येवं सति त्वकामहतत्वोत्कषीदुत्कषेः संभाव्यत इत्यर्थः। उक्तप्रकारेण विषयानन्दस्य सातिशयत्वे सति तद्विशिष्टस्यानन्दमयस्याब्रह्मत्वे सिद्धे सातिशयत्वेन प्रतिशरीराभिन्नत्वात् ब्रह्म तु तदध्यासाधिष्ठानमद्वितीयमित्याह। एवं चेति। एतस्मिन्नर्थ इति। आनन्दमयस्य प्रतिष्ठाभूतब्रह्मप्रकाशनपर इत्यर्थः। आनन्दमयप्रकाशकोप्येयश्लोक इति केचन तां सत्याह। तं प्रतीति। स विशेषतया प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः। सर्वेषां सार्धं रणत्वाच्च ब्रह्मणो व्यवहार्यत्वे सर्वोन्मृतिभवेन च दृश्यते ततोऽपि नास्तित्वाशंका जायत इत्यर्थः। आकाशादिकारणत्वादिति भूतविशिष्टसर्वजीवकारणत्वादित्यर्थः। कस्य सामर्थ्येन प्राप्तं प्रध्वान्तरमित्यत आह। नदुस्तीति। वेधश्चास्यास्तिकसत्त्वावगमसामर्थ्यादित्यर्थः। सत्त्वे च दुपपन्नब्रह्मणो क्वावन्तेन सत्यत्वे सिध्यति। सतो बाधासंभवादित्यर्थः। एवमर्थेति सत्त्वापपादनेन सत्यवस्तुविषयतेत्यर्थः। ब्रह्मणः सत्त्वसाधनं नामासत्त्वव्यावृत्तिरेवेत्यभिप्रेत्यासत्त्वशंका मुद्रावयति। तत्रासदेवेति। विप्रतिपन्ने आकाशादेस्तत्पूर्वकं कार्यत्वाद्दुर्देवोदितिलोकिकव्याप्यवष्टुभेन सत्कारणतावत्सिद्धं। तस्य च देशादिकारणत्वेन देशाद्यनवधिन्नत्वाद्ब्रह्मपदवाच्यत्वे सिद्धं। तस्य विशेषतोऽनुपलभेनासत्त्वशंका जायते। साकाररूपत्वेन व्यावर्त्यते। ननु कारणत्वात्सत्त्वसाध्यते आश्रयासिद्धिप्रसंगादिति भावः। इतोऽपि न गदुपादा नकसत्त्वशंका कापीत्याह। नचासत्त इति। न्यायत इति। असदन्विततयाऽदर्शनादित्युक्तिरित्यर्थः। एवमसत्त्वाशंका निरस्य चेतनत्वाशंका प्रधानवादिनः प्रसंगाजिरोच्यते। तद्यदीति। यद्यपि सांख्यमते चेतनस्य निर्विकारत्वात्कामयितृत्वमसिद्धं तथापि लोकिकव्याप्तिवत्त्वेन कामयितृत्वाद्चेतनत्वशंका निवर्तत इत्याह। नहीति। तर्हि लोकिकव्याप्तिवत्त्वेन

नेव कामपि न त्वेनानाम कामत्वमपि प्राप्तिमित्याशंक्याह। काममित्युक्त्वा दिव्यादिना जीवानामनामानं दत्त्वे परवशत्वाच्च तदस्ति ब्रह्मण इत्यर्थः। कथं भूतास्तर्हि ब्रह्मणः कामाख्याकार्ष्ण्य
 माह। तत्त्वज्ञानलक्षणा इति। सत्त्वज्ञानलक्षणं स्वरूपं येन तेन योक्तः। एतदुक्तं भवति मायाप्रतिबिम्बितं ब्रह्म जगतः कारणमायापरिणामैरेव कामैः कामयितुं तेषां च परिणामानामविद्या
 धनभिभूतविद्याप्रत्वात् सत्त्वज्ञानात्कले ब्रह्मतादात्म्याच्चाधर्माद्यनुपसृष्टत्वेन शुद्धत्वं ततो जीवकामेव लक्षणं सिद्धमिति तर्हि ब्रह्मणः कामाः पुण्यकारिणामप्यनिष्टफलप्राप्त्यनुकूलाः
 स्युः स्वान्त्यादित्याशंक्याह तेषां त्विति। कामस्य शरीरादिसंबन्धेन च त्वप्रसिद्धेः ब्रह्मणः शरीरादिमत्त्वप्रसंग इति नाशकनीयमित्याह। साधनोत्तरानेपक्षत्वाच्चेति कामसंस्कारवत्यो मा
 याया ब्रह्मतादात्म्यात्परिणामानां कामानां ब्रह्मतादात्म्याच्च शरीरादिनिमित्तोपेक्षास्तीत्यर्थः। तत्तद्वारेण वेति। नामरूपशक्त्यात्मकमायापरिणामद्वारेण देवानामरूपशक्त्यात्मिका
 जडरूपमायागीकृता चेत्तर्हि सा प्रधानवत्पृथगस्ततो देवता निरित्याशंक्याह। नहीति। आत्मातिरिक्तं किं स्वतः सिध्यति परतो बानाद्योर्जडाने रतिरेकहानेश्च न द्वितीयः प्रमासमगं निह
 पणान्नाहिभिन्ने देशकालयोः संयोगादिसंभवति विषयविषयिभावो न नियामकगोचरे वरणन च स्वभाव एव संबंधः। द्वयोः स्वभावयोः संबंधत्वेनोपक्षेपे संबंध्यभावप्रसंगान्न च स्वात्मानं प्रति स्व
 स्येव संबंधित्वं आत्माश्रयापातात्तथा विधार्थभावो व्यवहारमात्रप्रवर्तकत्वेन च मिथ्या व्यवहारापातादनिर्वचनीयवाद एव पर्यवस्यतीति भावः। यस्मादात्मातिरिक्तं तत्तु न संभाव्यते तस्मा
 दात्मतादात्म्येनैव नामरूपयोः सिद्धिरित्याह। अत इति। तर्हि ब्रह्मणः सप्रपञ्चताप्रसंग इति न वाच्यमित्याह। न ब्रह्मेति न ब्रह्म तदात्मकं न जडत्वात्परिहारेणपि सिद्धि संभवादित्यर्थः। कथं
 हि ते ब्रह्मात्मकेतनाहोत इति। स्वप्नावबुद्धनभाभक्षणवदोशपिते स्यानुभवप्रत्याख्यानसिध्य संभवादनुभावो नामरूपे अनुभवात्मके ज्ञेयात्मके कथ्यते न तैकाभिप्रायेणेत्यर्थः। न केव
 लं ब्रह्मणो वदु रूपत्वे मायोपाधिकं सर्वव्यवहारस्य दत्त्वे चेत्त्याह। तान्यामिति। प्रवेशस्यानिर्वाच्यताद्योतने न जीवस्य ब्रह्मतायां प्रवेशवाक्यस्य तात्पर्यदर्शयितुं विचारमारभते। न चेतद्वित्यामिस्या
 दिना विमर्शसति क्वाशुत्यनुराधात् स्वयुरेव प्रवेश इत्युक्तं सिद्धीतिना एव वाद्याह। ननु युक्तमिति। सृष्टिप्रवेशक्रिययोः पूर्वोपरकालत्वसंभवे सति केन कथं क्वाशुत्यावाधेत ननु प्रवेशस्या
 नरकालता संभवति सृष्टिसमयकोपादानस्य कार्यात्मनावस्थितत्वादित्यर्थः। एतदेव विवृणोति। कारणमेव हीति। अप्रविष्टे यथा महांदो देवदत्तस्य प्रवेशो दृष्टस्तथा कार्यात्पतेत्तदुपपद्य

अथ प्रवेशः कल्पयितुं शक्यत इत्युक्तं देवानुप्राविशदति प्रावृत्तिः स्रष्टुः प्रवेशमभूत् स च विष्णोर्मांसां कानां ज्ञात्वा तत्तत्तद्विशेषेण ७

कप्रवेशेन संभवतीत्यर्थः। सिद्धांते कदेशेनामते मुद्राव्यवस्थादीदृशयति। यथा घट इत्यादिना स्वयुरन्यस्य वा प्रवेशेन संभवतीति चेत् कथं तर्हि प्रवेशो वाच्य इति सिद्धांते कदेश्याह। वाच्यं हीति नास्त्ववेति
नवक्तव्यं। न्याहा। उक्तं चेति स एवाह गतिमात्रव्यतिरिक्तः। पूर्ववादीदृशयति। नान्यत्वादिति। कार्यत्वात् परिणतस्ववृत्तयेनामरूपात्मकं कार्यमेव देशस्तद्व्यतिरेकेणान्वयः। प्रवेशोऽस्ति यत्कारण
प्रवकार्याकारणपरिणततत्त्वतिकाव्यविशेषाजीवात्मना प्रवेक्ष्यतीति नाशं कनीयमित्याह। कारणमेव चेति। कार्यविशेषस्य प्रवेशमंगीकृत्य दूषणमुक्तं सन संभवति। श्रुतिविरोधादित्याह।
तदेवेति। कारणपरमशंकेन तद्वदेन कार्यमुपलक्ष्य कार्योत्तरस्य तत्र प्रवेशो विधीयते। प्राप्तदेशसंभवादतो न श्रुतिविरोध इति सिद्धांते कदेशी मतमुद्राव्यवस्थादृशयति। कार्योत्तरमेवेत्यादिना कार
णवाचकेन तद्वदेन कार्यलक्षणाया विवक्षितलक्षणान्वयसंज्ञ्यते तर्हि कारणपर एव तद्वद्वे। स्तित्याह। न्याः। सिद्धांते कदेशी वाच्येति। अस्मिन् प्रवेशश्रुतेर्मुख्यार्थे न लभ्येतेत्याह। नवहि
येति। अन्यस्य वेदांतेनामते मुद्राव्यवस्थादृशयति। जल इत्यादिना एव सिद्धांते देशीयान्तरस्य पूर्ववादीपसंहरति। एवं तर्हि नैवास्ति प्रवेशो ब्रह्मण इतोन्यस्यापि न संभवतीत्युक्तमित्याह। न चेति।
इतरस्यान्यस्य प्रवेशकल्पनामुक्तेति भावः। तर्हि श्रुतिशरणात् येव ब्रह्मण एव प्रवेश उच्यतामित्याशंकाह। न चेति। तस्मादधो मणिमिव ददिति वदयं शून्यमेवेदं वाक्यमिति निगमयेति। इति।
राक्षिगोचरस्यार्थस्यासंभवादर्थश्च त्वेतात्पर्येणोचरस्यवानाद्यजाकाशदेशविप्रकृत्यदेशेपि जलेऽमूर्तस्य प्रतिविंबवदमूर्तस्यापि ब्रह्मणे निर्वीच्या विद्यासु प्रतिविंबवत् स्य स्युत्तर
कालमेतत्करणादियु प्रतिविंबभावसंभवादित्याह। न चेति। नदीतीय इत्याह। अन्यार्थत्वादिति। एतत्सुटयति। किमर्थमित्यादिना अतः परमिति। बुद्धिगुहा प्रवेशादनेतरमानेदमय
वविशिष्टार्थो विशेषस्याविद्वातोः। निगोविशिष्टस्य विशेषस्याव्यभिचारदर्शनात्तदधिगमद्वारेणानदविबुध्यवसानः। आत्माब्रह्मरूपश्चास्मादेव गुहायामधिगतव्य इत्यभिप्रेत्य जलसूर्यप्रवेशव
दनिर्नीचः प्रवेशोपि दीयते इत्यर्थः। बुद्धिगुहायामेव ब्रह्मण उपलब्धसंभवात्तत्रैव प्रवेशो भिधित इत्याह। न चेति। नन्वन्यत्रोपलब्धनिर्ब्रह्मबुद्धौ वाक्यमुपलभ्यते इत्याशंकापाधेयोम
ताविशेषसंभवादित्याह। विशयेति। तन्निकर्षादित्यतः करणसंसर्गदेवदेहघटादियुच्येतन्याभिव्यक्तिने स्वतोतः करणवाव्यवधानेनैव चेत्तन्याभिव्यजकमन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यर्थः।
यथावानधस्वभावके घटादो मुखेन प्रतिविंबते। जलादो स्वस्वभावके प्रतिविंबते तथा सत्त्वप्रधानत्वात्तः करणस्य प्रसादस्वाभाव्यात्। घटतत्रोपलब्धिरित्याह। न चेति। सात्मकत्वात्।
किं वयथा जादृसां पितृमोक्षेण वरणाभिभवसमर्थ आलोको गी कियते तथा जादृसां पितृमोक्षेण वरणाभिभवसमर्थमंगीकर्तव्ये

मित्याहायवावेति निलयनं गृहप्रसादादिमूर्तसंनिवेशविशेषोद्यवस्थानविशेषादित्यमनिलयनं। अनिरुक्तत्वाद्यमूर्तधर्मश्चेद्गुणएव किं न स्यादित्यत आह तदनिरुक्तानिलयनानि नितस्तत्त्व
 मित्याचेक्षत इत्यर्थेपि नित्यमिति भावः। तस्मादिदं पदानिव्याख्यायत्युक्तानुप्रश्ननिराकरणप्रकरणतात्पर्यसोका मयेतत्प्रादेशयति। तस्मिन्नास्तीत्यादिना। तस्यावुद्दिगुहायाः प्रत्यया अहंकारो भो
 क्तत्वादयस्त एवावभासविशेषास्तैर्विज्ञमानं विशिष्टधर्मस्य विषयत्वेपि स्वरूपस्याविषयत्वादित्यर्थः। उक्तमिति क्तप्रत्ययेऽन्विधायिकापि धाद स्यात्प्रक्रियया कर्तृरिव्याख्यातः। कार्यव
 तित्वेनेत्येकप्रयोजनसाधनत्वेन परस्परपरिहाराय तत्तत्पर्यः। अन्यत्रेति। गृहप्रसादादिषु स्वतंत्रगृहानां भ्यस्वामिनमंतराणामहननस्यादर्शनात्कार्यकरणसंघातेपि विलक्षणस्वामीशरीरो
 पचयादिभिरुपचयादिराहितो वगम्यते स चेतनत्वे भेदाभावाद्दृष्टेवेति तदस्त्विति सिद्धिरित्यर्थः। दासो हतस्य देवस्य ममारुधपरम्बर इति भेदविद्वान्कथमनुच्यते तत्राह। यमेक इति यथा चंद्रभेदप
 र्यन्तपविहानुच्यते तत्त्वादर्शित्वात्तथेत्यर्थः। कथं न हि भयसंभावेनेत्यत आह। तदेति। संहर्तो हि परमेश्वरो मां संहरिष्यति नरके वा निक्षेप्यसीति पश्यतो भयं भवतीत्यर्थः। ब्रह्मे वो धृद हेतुः कुत
 इत्याह। अनुधेदो रिति। उच्छेदहेतोरपुच्छेत्तत्त्वेऽनवस्थाप्रसंगान्नित्यत्वे वक्तव्यं तच्च ब्रह्मणो नान्यस्य संभाव्यते इत्यर्थः। तच्च भयकारणं ब्रह्मानंदरूपमुक्तेयं देव आकाश आनंदो न स्यादित्यत्रानंदश्च
 लोकैरेकमेव सिद्धस्ततो विचारमारभते। तस्यास्यत्वादिति। ब्रह्मानंदस्य चैमीमांसाप्रस्तुता किमर्थं तर्हि सार्वभौमानंदाद्युपन्यासस्तत्राह। त्वलौकिक इत्यादिना। लौकिक आनंदः क्वचित्कां प्राप्नोति
 यत्तात्परिभाषावदिति ब्रह्मानंदानुमानार्थं लौकिकोपन्यास इत्यर्थः। विषयभ्यो व्यावृत्तौ व्यावृत्तविषया अविषयब्रह्मात्मैकत्वदर्शिनस्तद्विद्विदोचर इत्यर्थः। प्रकारान्तरेण ब्रह्मानंदानुमानमाह। लो
 किकोपीत्यादिना। मनुष्यागंधर्वानंदर्यात्कृष्टत्वे निमित्तमाह। तस्मात्तद्ग्राहीति। अथ मम कामहता महारास्यतात्पर्यमाह। अथ ममिति। यदि प्रथमपयो यश्चाकामहतो। गृह्येत तदा तस्य सार्व
 भौमानंदं न तुल्य आनंदः स्यात्तदा च बाधो भवेन्ननुमानं न सिद्धं। तामानुमानं दभागभागीवेति ततो मनुष्यागंधर्वानंदं न तुल्यमानंदं तस्य दर्शयितुं प्रथमपयो येतदग्रहणमित्यर्थः। अ
 रुजिन्ननुपायित्वं योक्तकारित्वं तत्साधुपदाहृत इत्यर्थः। त्रयस्त्रिंशदित्येव सत्र एकादश रुद्राद्विंशदित्याद्विंशः प्रजापतिश्चेति। यदर्थमीमांसा रक्षातस्य निरतिशयानंदस्य
 सिद्धोवाकांतात्पर्ये दर्शयितुमाह। तस्याकामहतत्वेति। तस्य ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्यानंदस्तदुपासकप्रत्यक्षो यस्य मांसास्यपरमानंदः स्वाभाविक इति संबन्धः। हिरण्यगर्भानंदस्य

मात्रात्वेभ्यस्तत्परप्रमाणयति। एतत्स्येवेति। न केवलं हिरण्यगर्भानंद एव मात्राय श्रवणप्राणपंचसुः सार्वभौमाद्यानेदः स एव यत्प्रविभक्तानानात्ममापन्नासतीत्यत्र निरतिशया कामहतव्र
 त्प्रवित्तत्वे एवैकता गतेति योजना अकामहतप्रत्यक्षत्वाभिधानाद्देवप्राप्तिनिरस्यति। आनंदानंदिनोश्चेति। प्रत्यक्षत्वाभिधानमज्ञानसंशयादिबध्नाभिप्रायेन तु विषयविषयिभा
 भावाभिप्रायमदृश्येनात्मपुद्गलमंतरं कुरुते इत्यादिना निषेधादित्यर्थः। मीमांसयानिरतिशयानंदं ब्रह्मास्तीति निर्धारितं तस्याकामहतप्रत्यक्षत्वाभिधानादभेदः सिद्धो न हि परस्यानंदः
 परस्य प्रत्यक्षाभवति तस्मान्निरतिशयानंदं ब्रह्मेकत्वं जीवस्य ब्रह्मविदाप्नोति परमित्युपकोते मीमांसया च सिद्धमुपसंहीयत इत्यर्थः। आदित्याग्रहणस्याधिदेवकोपलक्षणार्थे स्वावि
 वक्षितत्वं दर्शयितुं चोद्यमुद्रावयति। नन्वेति। य एष एतस्मिन्मंडले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेश्वरस्य रुद्र इत्यादौ श्रुत्यंतरं नैतत्स्थस्य दक्षिणाक्षिणस्यैवैकस्य प्रसिद्धत्वादिहाप्यादित्यस्य
 नैक्यनिर्देशे दक्षिणाक्षिणग्रहणमुक्तमित्यर्थः। अध्यात्ममधिदेवत्वे च लिङ्गात्मापासनविवक्षायां तथास्यानेकतद्विवक्षितमित्याह। न परेति। य एव चिद्रातुर्निरतिशयानंद उक्तो यो
 धो प्रतिविवक्षित एव निष्कण्ठो पाथो शिरःपाण्यादिमतिपुरुषे प्रतिविवक्षित इति परमानंदमुपेक्ष्य समत्वं विशिष्टयोः स्वभावेक्यविवक्षितमित्यर्थः। तानुवादपूर्वकमुत्तरमथ मव
 तारयति। अस्ति नास्तीति। संदिग्धं सप्रयोजनं च विचारमर्हति अत्र च कस्मिन्पक्षे को दोषः कोवालाभ इत्याह। किंतु इति। उभयत्रानुपपत्तिं संशयकारणमाह। यद्यन्यस्यादिति।
 चोद्यमुखेन संशयव्यावृत्तिं प्रयोजनमाह। यद्युभयथेत्यादिनो। एतदेव मम विचारकस्य स्वस्त्ययने कल्याणे यन्मामेकत्ववादिनस्तमाध्वब्रूये अविप्रतिपन्नवस्तुवादिनां कत्व
 वादिनां पक्षे स्ववस्तुनः समत्वादेनेकवस्तुवादिनश्च ब्रह्मवः प्रतिपक्षाः सन्ति ममेत्यतोपि कल्याणमनेकत्वस्य न्योन्याश्रयादिदोषदुष्टत्वात्पूर्वपक्षनिराकरणेन सिद्धो तोपपत्तेश्च
 त्यर्थः। विचारारंभमुपपाद्य सिद्धांतमुपक्रमते। स एव तु स्यादोपाधिकभेदभिन्नोप्येव विस्वतः पर एव स्यादित्यर्थः। अविद्याध्यारोपिता ब्रह्मत्वव्यावृत्तिरेव ब्रह्मप्राप्तिर्विवक्षितेति फ
 लवाक्ये च मयं ता कथमवगम्यते न पुनरप्राप्तप्राप्तिरित्याह। कथमिति। परिहरति विश्वमैत्रेति। अन्यथाप्युपनिशक्ते। सतीति। गंतुः स्वतो गन्मात्मताभावेपि यथा मार्गज्ञानोप
 देशः प्रतीयते अत उपदेशे यस्यानदृष्टा तां पुक्त इत्याह। न वेधर्म्यादिति। यदि विदुषः सकाशादयं श्वरो भवेत्तु नीलिकातर्ह गतिरिति रिक्ते श्वरदर्शनस्य त्यागक्याह। अन्यस्य चेति
 कल्पितभेदविशिष्टरूपेण श्वरस्याविद्याकृतत्वे मिथ्यात्वे सति विद्यया तां वास्तुत्वदर्शनमुपपद्यत इत्येवमप्रशस्तमिति मिथ्येतद्यतस्तस्य मम चैकात्म्यमेव परमार्थमिति विद्वद्व्या
 सार्थकस्तथा जीवस्य स्वतो ब्रह्मत्वाभावेपि विद्योपदेशो भ्यासद्वारेण प्राप्तिहेतुत्वादित्यर्थः। त्वं गामोसीति तत्र नोपदेशो नाभेदोपदेशः २

तेनात्यन्तासत्त्वान्गीकारेनैवायिकादिभेदेभेतेपिसतिहेतोकार्यत्वंताभावस्यदु खधारणत्वात्तेनापिनवाच्यमित्याह। नतस्यापीति किंच सचेदसत्त्वमापद्यतेधर्मादिकंतस्यात्मन्यपि कः प्रश्ना
 सस्तस्मात्त्वभाववैपरीत्यसतोऽसत्त्वगमनं कस्यापि मतेन घटते इत्यर्थः। त्वमतेनिगमयति। एकत्वपक्षेऽपि अविद्याकल्पितेभयंविद्ययानिवर्तते इति वदता विद्याविद्ययोरात्मधर्मत्वमिच्छततो ध
 र्मात्वादविनाशोर्विकारित्वमनित्यत्वेवाप्रसज्येति भावः। कल्पितयोर्विद्याविद्ययोरात्मनिभयाभयहेतुत्वसंभवान्नात्मधर्मत्वेप्रमाणमस्ति प्रत्युतवेद्यत्वाद्वापादेवदात्मधर्मकत्वेनालीत्यनुमातृशक्य
 तइत्याह। नप्रत्यक्षत्वादिति चिन्मात्रतंत्रानादिरनिर्वाच्याविद्यातः करणरूपेणपरिणामततञ्जातः करणतामससात्विकावस्था भेदेनभ्रान्तिसम्पत्तानांकरणपरिणामततस्मिन्प्रतिविंबितश्चि
 द्वातुःस्वोपाधिधर्मैरेवध्रान्तःसम्पदुद्दीप्तिवद्यवद्विद्येतनत्त्वतोविद्याविद्यावत्वमित्याह। तेवपुनरिति उक्त्यायेनब्रह्मवित्तत्वतावस्ताभिन्नइत्युक्तंतत्रपरोक्तमुद्रित्यनिरस्यति। अभेद
 तमित्यादिना नानंदमयःपरमात्मानचतत्रप्रवेशः संक्रमणं किंतुविषयब्रह्मात्मताज्ञानेनानंदमयस्यात्मतया भ्रान्तिगृहीतस्यातिक्रमणं वाधोप्रविवक्षितइत्यर्थः। अन्यथावेति नीडेपक्षिप्रवेशवद्वैत्यर्थः। म
 धुप्यजमयेमुख्यसंक्रमणं न संभवति। तथापिमनोबुद्धौ वैद्विषयेप्रवृत्तयोस्ततोवाच्यत्वंस्वरूपवस्थानं संक्रमणं दृष्टं। तथादुःखिन आनंदमयस्वरूपेवस्थानं संक्रमणं भविष्यतीत्याह। मनो
 मयस्येति स्वरूपावस्थानस्यानागतुकत्वात्संक्रमणविरोधाच्चनतमुख्यसंक्रमणमित्याह। निति। ज्ञानमात्रत्वेवासंक्रमणस्य ~~अवकाशित्वं~~ किं फलं तीत्यतआह। ज्ञानमात्रत्वेवेति।
 मुख्यसंभवोणार्थग्रहणं व्ययमेवातो धिष्ठानाया आत्मप्रतिपत्त्या विशिष्टस्याध्यस्तस्याधनमेव संक्रमणं फलतीति भावः। इतश्चनमुख्यसंक्रमणमन्वेषणीयमित्याह। वत्स्वेतराभा
 वावेति। संक्रमणस्यापचरित्वं व्याख्यायप्रकरणस्य महातात्पर्यमुपसंहारध्वलेनाह। तस्मादिति। साध्वसाधुनीस्तुप्रकाशेतेवेतिसत्यकाशमात्रमात्मतत्त्वमेवतयोःस्वरूपंततोतिरिक्तं
 यदधीनर्थहेतुत्वेनामविशेषरूपंतन्नवस्तुसत्प्रशान्तत्वेनासत्त्वादप्रकाशमानत्वाच्चैवभिप्रत्याह। स्वनविशेषरूपेणेति। आत्मेवाविद्ययासाध्वसाधुस्वरूपेणप्रतिपन्नआसीदिदानी
 तुयेसाध्वसाधुनीममार्थानर्थहेतुवभूवतुस्तेआत्मेवेतिज्ञानेनस्वात्मानेसाध्वसाधुकरणेनप्राणयेत्वेवलोकदृष्ट्या निष्पद्यमानेपुण्यपापेष्टृष्टविद्वान्निभेतीत्याह स्मृतुतएवेति॥
 चतानुवादपूर्वकमुत्तरवर्तुसंबधमाह। सत्यंज्ञानमित्यादिनातपइतिपदार्थविचारणंवाक्यार्थज्ञानसाधनमित्यर्थः। अधीहीत्यध्यायमस्मारयइकस्मारणइतिधातुपाठादित्यर्थः। ब्रह्म

ते३

नं८

का२

३४

॥

लक्षणस्य तत्रोक्तमित्युक्तं वास्तव्यं तद्वद्वेति प्रतिपन्नवानित्यर्थः विराजोत्पत्तिरिति ध्रुवस्य लक्षणं तत्र संपूर्णं न भवतीति च
 पल्लवविनिलक्ष्यत्वमर्थविवेकाय द्वागणिशरीरादिवेद्यान्यथा उपपत्त्या हि साक्षिभूतश्चिदातुर्विविच्यत इति भावः न केवलं लक्ष्यत्वमर्थज्ञानं वा कार्यज्ञानसाधने किंतु तत्पदार्थज्ञानमपी
 त्यभिप्रेत्य तदर्थस्य ब्रह्मणो लक्षणमुक्तवानित्यर्थः ॥ **सावशेषोक्तेरिति** पदार्थोपलक्षणस्य वाभिधानादवेदवाक्यार्थस्याप्रतिपादनात्पदार्थभेदज्ञानाच्च पुरुषार्थासंभवादुदरमंतरं कुरुत इति
 निदितात्वादतो वाक्यार्थविगतिपर्यंतं तात्पर्येण लक्ष्यपदार्थविचारणमावृत्यानुष्ठितवानित्यर्थः ॥ **सर्वतपस्तपेति** कुत्रेदपि त्रैलोक्ये तत्त्वज्ञानं वेदलक्षणं परंपरं भवत्वित्येकोऽत्राचारो चेत्सापरी
 लोच्यो नैवेति यजानादद्यते भुज्यते उपलभ्यते सर्वेति सर्वप्रतिपत्तसाधारणं स्थूलदेहस्य कारणभूतं पंचकं विराट्संज्ञकमन्त्रशब्दोच्यते तस्य स्थूलभौतिककारणत्वाद्यतो वा
 मानितीति पुनरुक्तं विचार्य तत्कारणक्रियाशक्तिविशिष्टतया प्राणशब्दलक्ष्यं हिरण्यगर्भसंकल्पाद्यवसायशक्तिविशिष्टतया च मनोविज्ञानशब्दलक्ष्यं ब्रह्मेति यजानात्तस्यापि कार्यत्वा
 ल्लक्षणं परंपरं न भवतीति विचार्य तत्कारणत्वात् तत्रैव सति सर्वप्रार्थकानतया नैदशब्दवाच्यमायाविशिष्टं ब्रह्मेति विज्ञाय विशिष्टस्य विशिष्टांतरात्मतानुपपत्तेः कारणत्वात् पलक्षितं विशु
 द्धानंदं ब्रह्मेति विज्ञातवानित्यर्थः ॥ प्रभूतत्वं विशेषणमश्रुते कथं निक्षिप्यत इत्याशं कथादा **सत्तामात्रेणेति** अत्र सत्तामात्रे विवक्षितेश्वरादिरपिशरीरस्थित्याक्षिप्तानेनान्नवानिति
 विद्यायाः फलविशेषो नोक्ते स्यादतस्तद्वलात् प्रभूतत्वं विशेषणं निक्षिप्तमित्यर्थः ॥ **एतच्चैदं** फलं ब्रह्मविदो जीवन्मुक्तस्याप्यविद्यालेशवशात् देताभासपश्यतानानुपपन्नं यस्य ईश्वर
 स्यानुग्रहादविदुषामप्यन्नादिसमृद्धिदृश्यते किमु ततदात्मत्वं साक्षादनुभवतीति अन्नमयकृष्टं प्राप्तं न भिद्यत यदृष्टं योपपन्नान्नमद्योऽष्टमुतावरमित्युक्तत्वात् ब्रह्मविदो
 निममाभिधानं साधकस्यानुष्ठानार्थं एवं वाक्यार्थज्ञाने लक्ष्यपदार्थासंधानं मुख्यं साधनं तत्फलं चोपसंहृत्या धुनविचारा समर्थस्य मदाधिकारिणो नान्नादहूपेण प्राणा
 योपासनं गौणं साधनं विधीयते ॥ **एणावाज्जन्मित्यादिना** उपोसनमपि फलानभि संधेना **मं** बुद्धितं बुद्धिश्च द्विद्वारेण ब्रह्मज्ञाना योपकरोतीत्युक्तं मुख्यधिकारिणस्त्वपवा
 दयोपकरिष्यति यत्र वागोदयुक्ते कार्यक्षेमादीत्यर्थः ॥ **महानिति** प्रजादिभिः ॥ **ब्रह्मज्ञानि** स्थूलभोगसाधनवान्विराडिवेत्यर्थः ॥ **ध्रुव** नरप्रसिद्धिरिति तमेताः पंचदेवतावायुवावसेवर्ग
 इत्यादिभ्युत्पत्तराब्रह्मणः सहितुत्ववायुद्वारकमिति वायुब्रह्मणः परिमरः संहारसाधन इत्यर्थः ॥ तत्कथं परिमरगुणवत्तया काशोपासनं सिध्यतीत्यत आह **स एव इति** एवमदाधिकारि

गोचरमुपासनजातमध्यारोपावस्थाया मुपदिश्यापवाददृष्टिभिप्रेत्याह। **आलोवाअन्नमित्यादिना**। भोक्तृत्वादिलक्षणः संसारः कार्यबोचरइतिवदेतेवजीवस्थानोपाधिकसंसारित्वमि
 संतस्यापिकार्यत्वादिति भागवतानामतमुद्राव्युत्थयति। नन्वात्मापीत्यादिना **आलोवा**। अणुश्रुत्यनुसारेण विकारात्मना प्रवेशमाशंक्ये विरोधमाहातेन जीवेनेत्यादिना **आलोवा**। देहादिभावमा
 पन्नस्य जीवस्य ब्रह्मव्यतिरिक्तस्येव ब्रह्मदृष्टिमुपदिश्यते संसारित्वापेक्षार्थमातु बुद्धिरिव परमुषितिरागोपहार्यातस्तत्त्वमसीत्युपदेशस्यान्यार्थत्वात् न जीवस्य पारमार्थिकमसंसारि
 ब्रह्मात्मत्वमित्याशंक्ययति। **आलोवा**। न रापन्नस्येत्यादिना। अवधिततत्परमुख्यसामानाधिकरण्यविरोधादब्रह्मणि जीवे ब्रह्मत्वसंपादनार्थत्वं कल्पयितुं न शक्यत इत्यर्थः। संसारित्वमा
 हकप्रत्यक्षविरोधादवधितत्वमसिद्धमत आह। **इष्टमिति**। सर्वप्रमाणानामनुगाहकत्वं इष्ट्यते आत्मनश्च संसारधर्मवत्त्वस्य तर्कोपरिशुद्धत्वात् तत्त्वयस्य भ्रातृत्वान्न शस्त्रीयज्ञानबाध
 कत्वं संभवतीत्याह। **नो**। सुखादुत्पलभ्यत्वा नोपलभ्यधर्मत्वं संभवति रूपादिवदित्यर्थः। संसारित्वमाहकं यद्यपि प्रत्यक्षप्रमाणेन संभवति तथापि संसारधर्मविशिष्ट आत्मा स्वैवेत
 न्येनोपलभ्यत इति स्वाचु भवविरोधान्न शब्दमसंसारित्वज्ञानं प्रमाणमिति चेन्नैतदपि युक्तं कर्मकर्तृत्वविरोधादित्यर्थः। प्रत्यक्षविरोधाभावेऽप्यनुमानविरोधो भविष्यतीत्याह। **आलोवा**। दीप्ति
 ना सादिसाश्रयकार्यत्वाद्दृष्टेर्विवदन्त्याश्रयस्यासंभवादात्मेव तदाश्रयो नुमीयते इति न वाच्यमुक्तोपलभ्यो नोपलभ्यधर्मो रूपादिवदिति व्याप्त्यंतरविरोधादध्यासादपि कार्यदर्शनसं
 भवादित्यर्थः। जीवस्य ब्रह्मात्मत्वं प्रतिपादयतः शास्त्रे तर्कशास्त्रविरोधादप्रामाण्यमाशंक्ययति। **आलोवा**। तर्कशास्त्रस्य श्रुतेः श्रुतिरुद्राव्यभिचारित्वेन प्रामाण्यसंशयोपि
 नाशकनीय इत्याह। श्रुत्युपपत्तिभ्यांचेति। किंच तर्कशास्त्रेण पीश्वराधीन जीवस्य दुःखित्वेनिरूपणीयं तन्निरूपयितुं शक्यते। स्वात्मनीश्वरस्य दुःखहेतुत्वासंभवादित्यभिप्रे
 त्याह। **आलोवा**। चेति। सय इत्यादिपदव्याख्यानस्येष्ट्यापसंक्रमणसामगानयोरेककर्तृत्वमन्वयप्रदर्शनेन दर्शितमिदानीं वल्लीसमाप्तिपर्यंतं न्यस्यतात्पर्येन संकीर्तनेमाह।
 सत्यज्ञानमित्यादिना। अविद्यालेशवशेन देताभोसमनुभवन् विद्वान् सर्वस्यात्माहमिति मन्यमानोऽलिमाद्येश्वर्यभुजायोगिनायत्कामत्वं कामरूपत्वं च ममेवेति पश्यन् मुगप
 त्सर्वान् विषयानेदं मेदानुभूत इत्युपचर्यत इत्याह। **सत्यं**। तत्त्वोपपत्तिरिति। प्रथमजो हिरण्यगर्भात्पहं स्फुटिगो नार्थो देवभ्यः अस्मिन् रूपेभ्यः पूर्वविराडूपमहमेवेत्यर्थः। **अविति**। लोकोम

890

71 Pb.

18